

Zwolle

**De Nieuwmarkt, de hof van Vollenhove en het
Betlehemklooster**

Michael klomp

Archeologische Rapporten Zwolle 71

Inhoudsopgave

1. Inleiding	2
2. Landschappelijke, geologische en bodemkundige situatie	6
3. Het archeologisch onderzoek	8
4. Historische gegevens: Het klooster Bethlehem in Zwolle	10
5. Historische gegevens: Het Rafter	32
6. Historische gegevens: Nieuwe Markt	44
7. Sporen en structuren	50
8. Het vondstmateriaal	58
Noten & Literatuur	70
Catalogus	73

ISBN: 978-90-8533-064-6

Gemeente Zwolle 2012
Eenheid Expertisecentrum, Afdeling
Stad en Landschap, Monumentenzorg en
Archeologie
Auteurs: Michael Klomp
Vormgeving: Hidde Heikamp
Kaarten: Harm Wassink
Foto's: Archeologie
Foto's catalogus: Jeroen Drost

1. Inleiding

Woord vooraf

In september en oktober 2010 is op de Nieuwmarkt een definitief archeologisch onderzoek uitgevoerd. Het opgravingssteam bestond uit senior-archeoloog drs. M. Klomp, senior veldtechnicus P. Rogers, veldmedewerker H. Stout, student veldtechnicus Harm Wassink en de vrijwilligers Cees Grafhorst, Jacob Donze en Jacques Klomp. De mobiele kraan is geleverd door Mulder-Eykelkamp B.V. uit Wijthmen.

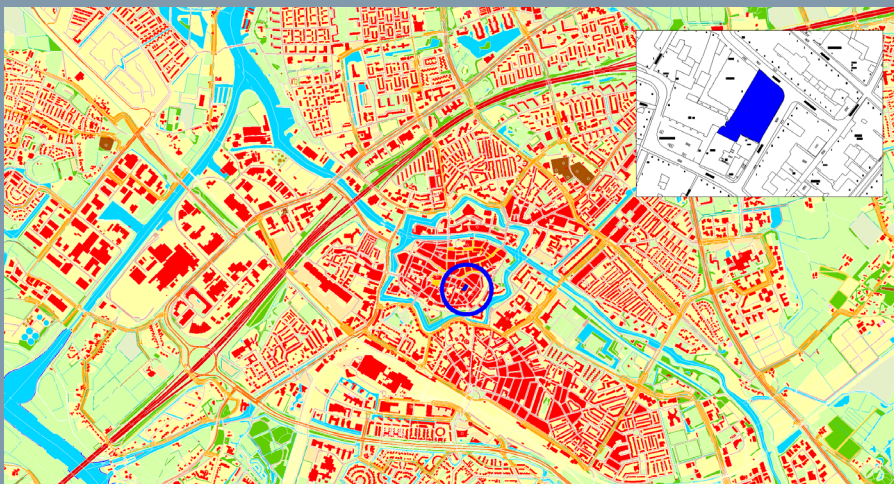
De opgravingsdocumentatie en de vondsten zijn aanwezig bij de archeologische dienst van de gemeente Zwolle. De veldtekeningen zijn gedigitaliseerd met het programma MapInfo (versie 10.)

Beschrijving van het onderzoeksgebied

Het terrein is vanaf 1950 ingericht als parkeerterrein en zal in 2010 een belangrijke herinrichting ondergaan. De functie zal wijzigen in tuin met recreatief gebruik. In de periode 1645-1950 heeft het terrein gefungeerd als plein waar diverse markten werden gehouden. Belangrijkste markt was de botermarkt waarvoor in 1883 een hal werd gebouwd. Deze hal is in de Eerste en Tweede Wereldoorlog tevens gebruikt als centrale gaarkeuken. In de periode vóór 1645 maakte het terrein onderdeel uit van het Bethlehemklooster.

Kader en vraagstelling

Op de Archeologische Waarderingskaart Zwolle (AWK) is het onderzoeksgebied aangegeven met nummer 145 en heeft het een archeologische waarde van 50%. De archeologische verwachtingswaarde is gebaseerd op historische informatie. Voor het gebied is verder geen archeologische informatie voorhanden. Op de Archeologische Monumenten Kaart (AMK) en in het ARCHIS systeem dat aanwezig is bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) zijn geen gegevens aanwezig. Ook in andere bronnen als het oude CAA- en CMA archief, de cultuurhistorische waardenkaart van de provincie Overijssel, de Bodemkaart van Nederland en informatie die berust bij lokale amateur-/archeologen zijn geen nadere gegevens voorhanden.

Ligging van het onderzoeksgebied.

Administratieve gegevens van de vindplaats:

Gemeente Zwolle-objectnaam:

[Zwolle, Nieuwe Markt](#)

Kaartblad:

[21G](#)

Centrumcoördinaten:

[X= 200290; Y= 504170](#)

Opgravingscode:

[NIE 10, project nr. 0173](#)

Periode:

[Late Middeleeuwen tot Vroeg Moderne Tijd](#)

Opdrachtgever:

[Gemeente Zwolle](#)

Uitvoerder:

[Gemeente Zwolle, team Archeologie](#)

Opgravingsleiding:

[Drs. M. Klomp](#)

Datum onderzoek:

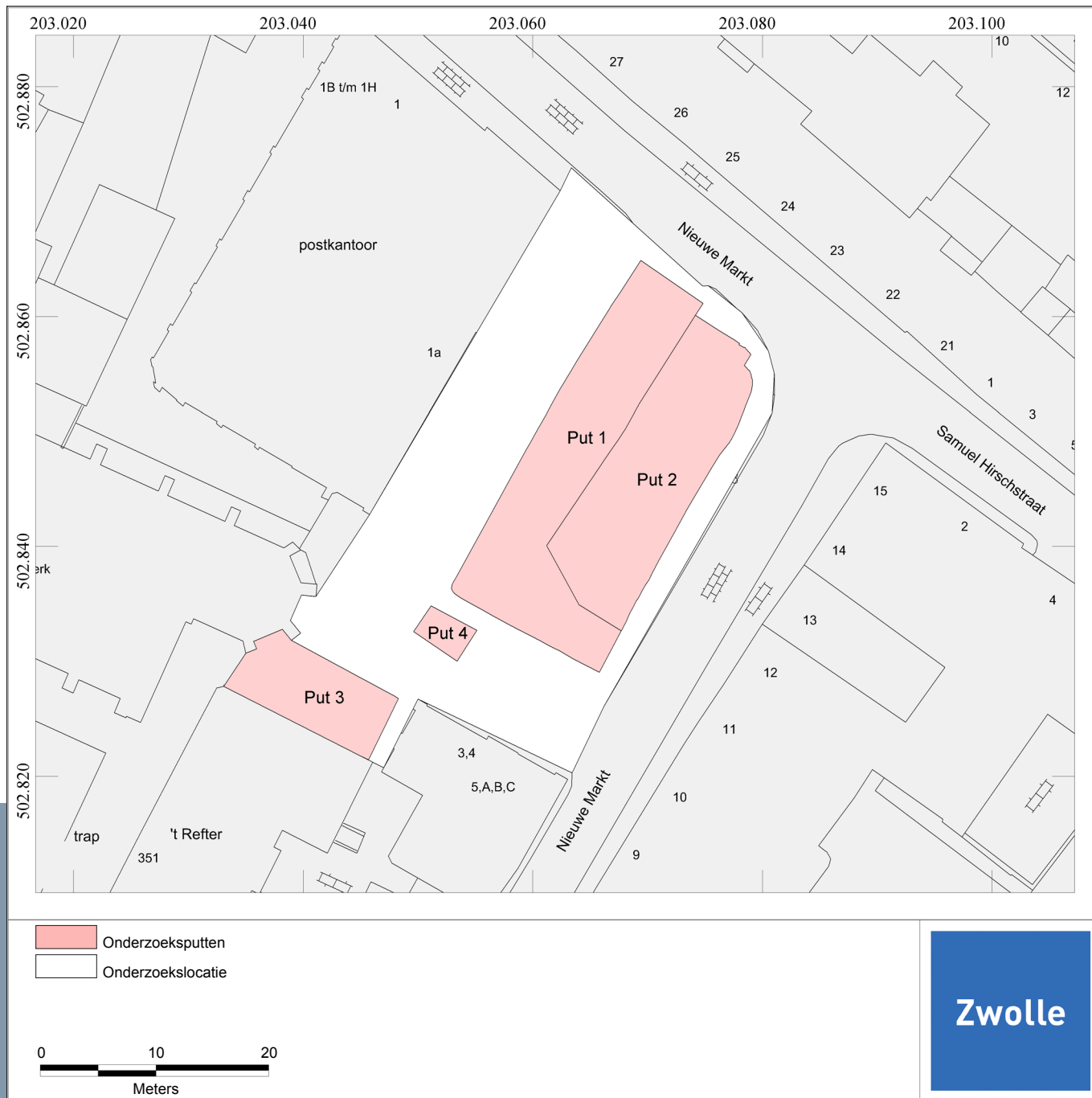
[6 september - 7 oktober 2010](#)

Cis code:

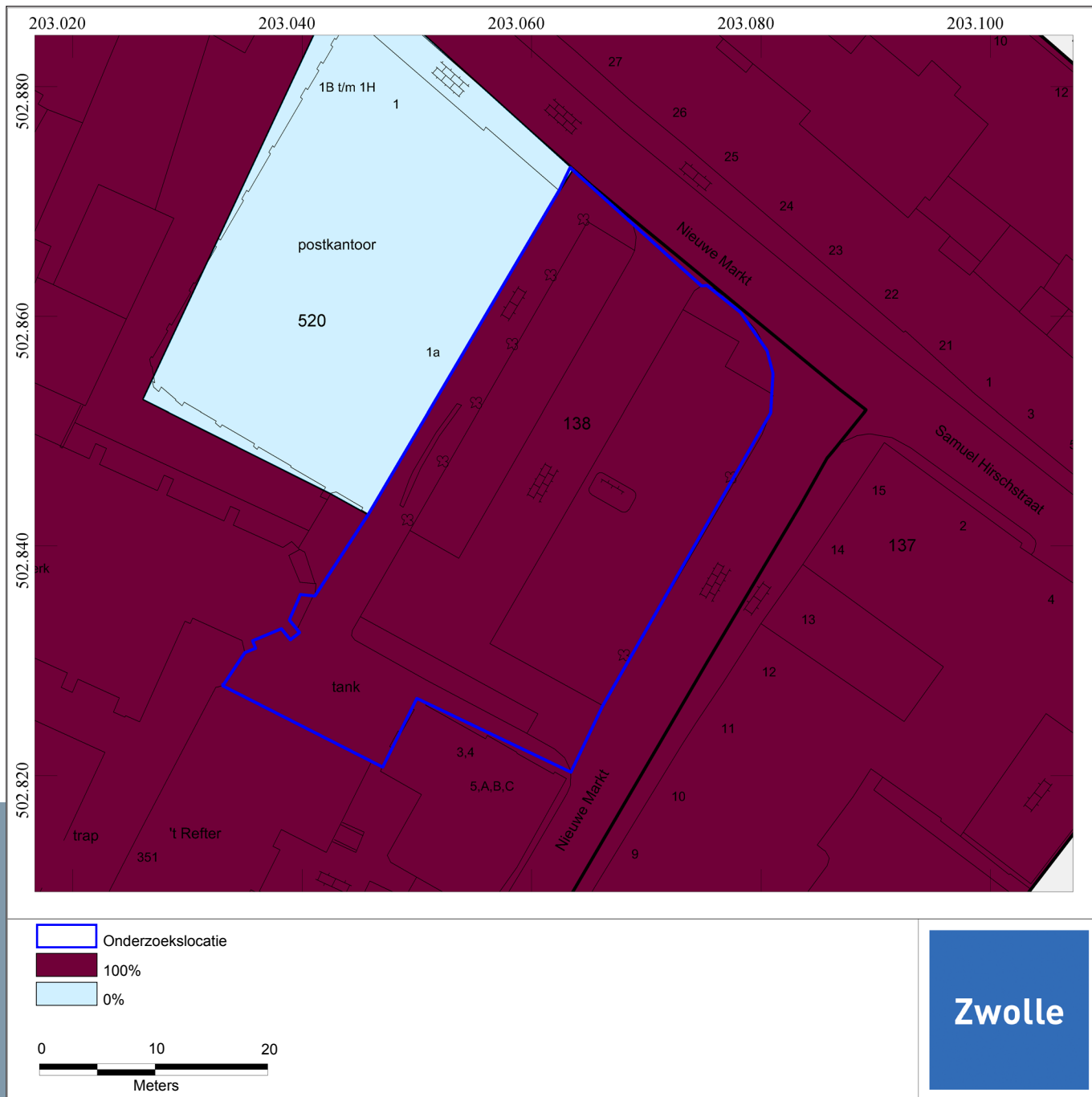
[42727](#)

Onderzoeksgebieden met een archeologische waarde van 50% worden aangemerkt als archeologische belangrijke locaties waar in alle gevallen een archeologisch onderzoek noodzakelijk is.

- Wat is de gaafheid van de archeologische sporen in horizontale en verticale zin?
- Wat is de aard van de sporen en zijn er duidelijke structuren te herkennen?
- Wat is de datering van de vindplaats(en)?
- Wat is de geomorfologische en fysisch geografische gesteldheid en is er een relatie tussen de natuurlijke gesteldheid en de archeologische vindplaats(en)?
- Wat is de staat van de conservering van de sporen en het eventuele vondstmateriaal?
- Wat is de spoor- en vondstdichtheid?
- Wat zijn de begrenzingen van de archeologische vindplaatsen?
- Wat is de mate van verstoring binnen het onderzoeksgebied?
- Zijn er nog sporen van het Bethlehemklooster aanwezig?

Ligging van de opgravingsputten.

Uitsnede Archeologische Waardenkaart-Zwolle (AWZ).

2. Landschappelijke, geologische en bodemkundige situatie

Het dekzandlandschap

In de ondergrond van de gemeente Zwolle zijn meerdere dekzandruggen met een zuidoost-noordwest oriëntatie te onderscheiden. De dekzandruggen liggen op een natuurlijke drempel die de rivieren IJssel en Vecht van elkaar scheidde.¹ Deze drempel is onderdeel van een uitloper van de Oost-Veluwse stuwwal. De bovenzijde van de stuwwal ligt in Zwolle op een diepte van ongeveer 18.5 m. Tijdens een boring door de toenmalige Rijks Geologische Dienst is op deze hoogte een 7.5 m. dikke laag keileem aangetroffen.² De laag keileem geeft aan dat we te maken hebben met een zogenaamde overreden stuwwal.

Het dekzand dat op de uitloper van de stuwwal is gedeponneerd bestaat uit lokaal versto-ven rivierzand. Dit dekzand is tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien (13.000-10.000 BP), grotendeels als een vlak pakket afgezet. De zandruggen liggen in veel gevallen aan de rand van laagten als beekdalen, rivierdalen en vennen.

In de binnenstad van Zwolle is op een aantal plekken de hoogte van het natuurlijke dek-zand gedocumenteerd. Op dit moment zijn er nog grote hiaten in de gegevens waardoor het niet mogelijk is om voor de gehele binnenstad het reliëf van het dekzandniveau vast te leggen. Uit de beschikbare gegevens komt naar voren dat de binnenstad van Zwolle is ontstaan op een complex systeem van diverse dekzandruggen en dekzandplateaus. Tussen de verschillende hoogten zijn laagten aanwezig. Dit kunnen dalvormige dekzand-

laagten zijn waarin alleen in de winter of bij hoog water, water bleef staan. Het kan echter ook gaan om doorlopende dekzandlaagten waarin zich later waterlopen ontwikkelden.

Voor het gebied van de Nieuwe Markt is vooral het dal van de Grote Aa van belang. Dit dal is tegenwoordig nog goed zichtbaar als men vanaf de Sassenstraat door de Schoutenstraat richting het Gasthuisplein kijkt. Op twee locaties aan het Gasthuisplein is bij onderzoek in 1987 en 1991 aangetoond dat hier een natuurlijke laagte aanwezig was met daarin veenafzettingen. Tijdens archeologisch onderzoek aan de Samuel Hirschstraat in 2008 en 2009 kon worden vastgesteld dat op deze locatie een flank van een dekzandrug aanwezig was. Het dekzand lag aan de Samuel Hirschstraat op een hoogte van gemiddeld 0.65 m. boven NAP en liep richting het zuiden op.

Opmerkelijk is dat op de locatie Nieuwe Markt in put 1 aan de noordzijde natuurlijk veen is waargenomen op een hoogte van 0.33 m onder NAP. Dit houdt in dat we hier nog steeds in het dal van de Grote Aa zitten. Richting de Sassenstraat ligt het dekzandniveau in het zuiden van put 1 op maar liefst 0.84 m. onder NAP. Het lijkt erop dat we ook hier nog in het dal van de Grote Aa zitten. Het blijft op dit moment op basis van deze summier gegevens onduidelijk hoe de natuurlijke gesteldheid op deze locatie in elkaar zit. Wel wordt nogmaals duidelijk dat de natuurlijke bodemopbouw zeer complex is.

3. Het archeologisch onderzoek

Aanleiding tot het onderzoek

De aanleiding voor het archeologisch onderzoek is de herinrichting Nieuwe Markt. Vanaf de jaren 50 van de vorige eeuw heeft de Nieuwe Markt de functie gehad van parkeerterrein. Het opheffen van de parkeerplaatsen is één van de doelen uit het Bereikbaarheidsprogramma Binnenstad. Door de binnenstad autoluw te maken krijgt de binnenstad een prettiger verblijfsklimaat. Samen met het vertrek van het postkantoor eind mei 2009 biedt dit de mogelijkheid om de parkeerplaatsen te verwijderen en de Nieuwe Markt een nieuwe inrichting te geven. Het nieuwe plein wordt een levendig, onderscheidend plein met een meer groen karakter, waarbij ruimte is voor kleinschalig terrassen en evenementen.

Werkwijze

De herinrichting van het nieuwe plein zal gepaard gaan met bodemingrepen die bedreigend zijn voor de archeologische waarden van het plangebied. In het bestemmingsplan beschermd

stadsgezicht is het gebied opgenomen als een gebied met een archeologische waarde van 100%. Dit houdt in dat er bij een bodemingreep groter dan 30 vierkante m. en een diepte van meer dan 0.5 m. onder het maaiveld een archeologisch onderzoek noodzakelijk is. De geplande herinrichting zal op sommige delen van het terrein gepaard gaan met bodemingrepen die deze ondergrenzen overschrijden. Vooral het gebied waar de ondergrondse afvalcontainers aanwezig zijn, zal tot grote diepte bedreigd worden. Voor de overige delen zal incidenteel de 0.5 m. grens worden overschreden.

Voor de werkwijze is daarom gekozen voor een Inventariserend Veldonderzoek middels proefsleuven (IVO-P). Dit onderzoek bestond uit het graven van een proefsleuf (put 1) vanaf de Nieuwe Markt tot de Sassenstraat. Dit onderzoek is later uitgebreid met een grotere opgravingsput (put 2) op de rest van het plein. De diepte van deze put heeft zich echter beperkt tot de bovenste 0.75 m. Oudere sporen onder dit niveau zijn dus bewaard gebleven en niet onderzocht.

Op de locatie van de ondergrondse afvalcontainers is een opgravingsput (put 3) aangelegd waarbij getracht is ook de bodemlagen onder de 0.75 m. beneden het maaiveld te onderzoeken. Dit onderzoek werd belemmerd door de belendende bebouwing en de aanwezigheid van kabels en leidingen, een olietank en een recente beerput. Vooral de fundering van het pand Nieuwe Markt 4 zorgde voor een werkwijze waarbij voorzichtigheid was geboden. Onderzoek naar de fundering van dit pand door Alferink en Van Schieveen heeft de archeologen zelfs doen besluiten om een oude (beer)put die vrij dicht tegen de westgevel van het pand lag, te laten zitten en niet verder uit te graven. Deze put is wel gedocumenteerd.

Vraagstelling van het onderzoek

Het archeologisch onderzoek had tot doel het materiaal van de vindplaats veilig te stellen en de gegevens te documenteren om daarmee informatie te verkrijgen die van belang is voor de kennisvorming over het verleden. Aangezien het onderzoek naar de ruimtelijke ontwikkeling van de stad Zwolle, met de omliggende kernen als Assendorp, Dieze en de Kamperpoort, een belangrijk aspect vormt binnen de Lokale Onderzoeksagenda Archeologie Zwolle (LOaAZ), is de aandacht sterk gericht op de bebouwing en de functie van deze bebouwing in het onderzoeksgebied. Daarnaast is ook de complexe natuurlijke ondergrond van de stad belangrijk.

Het archeologisch onderzoek op de Nieuwe Markt sluit daarom aan op een groot aantal thema's die in de LOaAZ geformuleerd zijn. Allereerst is dat het thema van het in kaart brengen van de natuurlijke ondergrond van de stad. Deze ondergrond hangt immers nauw samen met de groei en ontwikkeling van de stad. Daarnaast ligt het gebied in één van de oudste delen van Zwolle en is ook het thema van de vroegste ontwikkeling van de stad van belang. De vroegste geschiedenis is vrijwel uitsluitend afgeleid uit archeologisch bronnenmateriaal. Historische of andere bronnen zijn meestal niet voorhanden. Voor Zwolle geldt dat er weinig informatie is over de oudste kern van de stad. Een kern waarvan onduidelijk is wat de omvang is, laat staan dat iets bekend is over de aard en het karakter van de nederzetting. Centrale vragen binnen dit thema zullen daarom betrekking hebben op de ruimtelijke indeling, de infrastructurele voorzieningen voor de handel zoals markten en havens, de vestiging van personen als een graaf of bisschop en de ontwikkeling van de huizen, al of niet agrarisch. Andere belangrijke onderzoeksthema's zijn het onderzoek naar de omvang, functie en ruimtelijke structuur van het 10de/11de-eeuws Zwolle en het onderzoek naar de omvang en ruimtelijke structuur van Zwolle voor de stadsbrand van 1324. De Bethlehemkerk is een van de weinige gebouwen waarin nog bouwfasen van vóór de stadsbrand te ontdekken zijn. Daarnaast is de indeling van de ruimte voor ambachtelijke doeleinden een belangrijk speerpunt. In de LOaAZ valt dit speerpunt binnen het overkoepelende onderzoeksthema dat gericht is op onderzoek naar de verschillende vormen van nijverheid in de stad.³ Naast Zwolse pottenbakkers worden hierbij ook andere ambachten als smeden, geelgieters, broodbakkers, bierbrouwers, pijpenmakers, blekers etc. betrokken. Het onderzoek is niet alleen gericht op de resten van de ambachten zelf, maar ook op

de producten die vervaardigd zijn. In dit geval is bekend dat er in het onderzoeksgebied mogelijk afval van een pottenbakker kan worden aangetroffen.

Het onderzoek sluit niet alleen aan bij de LOaAZ maar ook bij de Nationale Onderzoeksagenda (NOaA). Hierbij moet gedacht worden aan de onderzoeksthema's: ontstaan en ruimtelijke ontwikkeling van de stad, de stad als centrum, de stad als religieus centrum, de stedelijke identiteit en de materiële cultuur.

Zijn er archeologische bewoningssporen in het onderzoeksgebied? Zo ja wat is de aard en mate van conservering van deze sporen?

Uit welke periode dateert de eerste bebouwing? Uit historisch onderzoek lijkt naar voren te komen dat de oudste bebouwing van rond 1300 dateert. Is dit ook uit het archeologisch materiaal af te lezen?

Wat is de oudste perceelsindeling? Is er een relatie met de uit de 13de eeuw daterende greppel met rij paalkuilen die op de locatie Samuel Hirschstraat is aangetroffen?

Kunnen uit de archeologische sporen verschillende gebouwen of structuren herleid worden? Zijn er binnen deze structuren verschillende bouwfasen te onderscheiden?

Zijn er nog sporen van ambachten in het gebied aanwezig?

Zijn er archeologische vondsten aanwezig? Zo ja wat is de aard, datering en mate van conservering van deze vondsten?

Waaruit bestaat de natuurlijke ondergrond? Ligt het gebied op een dekzandrug of in een laagte?

4. De historische gegevens, Het klooster Bethlehem in Zwolle

Inleiding

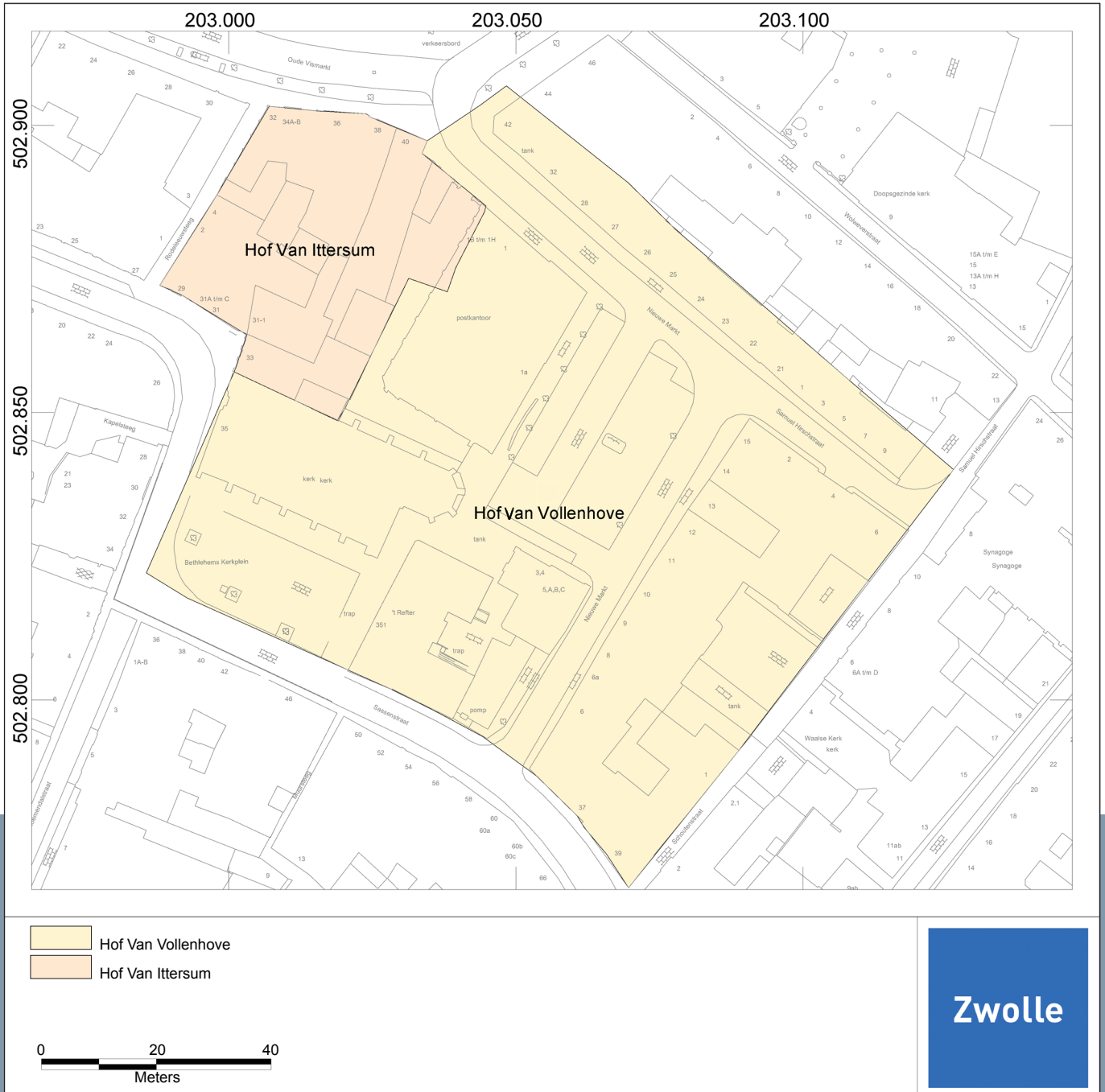
In 1309 sticht kanunnik Bernardus van Vollenho, deken van de kapittelkerk van Sint Lebuinus te Deventer, in zijn woning te Zwolle, de Hof van Vollenhove genaamd, een priorij van het klooster Bethlehem bij Doetinchem.⁴ De term priorij wordt gebruikt als aanduiding voor een klooster waar een prior of prioeres aan het hoofd staat. Het klooster Bethlehem behoorde tot de Regulieren van de Augustijner Orde te Doetinchem. De in Zwolle gestichte priorij was, net als het moederklooster in Doetinchem, gewijd aan de Heilige Maagd Maria in Bethlehem en werd meestal aangeduid als Bethlehemklooster of klooster Bethlehem. Alle zegels van het klooster dragen de beeltenis van Maria met op haar linkerarm het kind Jezus.

Vanaf 1430 behoorde het klooster tot het kapittel van Windesheim. Dit kapittel is in 1394-1395 opgericht en dankt haar naam aan de eerste stichting in Windesheim. Deze stichting heeft in 1386 plaatsgevonden en is geïnitieerd vanuit Deventer volgens de orde van Augustinus.

De regel van Augustinus

Op het einde van de 9de eeuw bereikt Augustinus' regel het gebied van de Karolingers. Geestelijken, verbonden aan domkerken en andere belangrijke stadskerken, krijgen monastieke structuren ('*canones*') opgelegd. De clerici die zich houden aan de kanonieke levenswijze ('*vita canonicis*'), met de regel van Augustinus als richtsnoer voor hun gemeenschapsleven, worden Reguliere Kanunniken ('*canonici*') of Augustijner koorheren genoemd. Ze zijn in de loop van de 11de eeuw vrij verspreid, vooral in Frankrijk. Deze gemeenschappen verenigden zich in congregaties.

Aan de basis van de Augustijner Orde liggen de afzonderlijke kloosters (ook conventen genoemd). De leiding van elk convent is in handen van een prior, in omvangrijke conventen bijgestaan door een sub-prior, een 'sacrista' (voor kerk en sacristie) en een procurator (voor de huishoudelijke zaken en financiën), die samen als zijn raadsliden fungeren. Deze raadsliden worden gekozen door het huiskapittel.

Ligging van de Hof van Vollenhove en Hof van Ittersum.

De regel van Augustinus bestaat uit vijf samenhangende teksten: *Praeceptum*, *Ordo Monasterii*, *Obiurgatio*, *Regularis informatio* en *Ordo monasterii feminis datus*. In de eerste tekst het *Praeceptum*, dat rond 397 is geschreven, worden de kernvragen uit het kloosterleven behandeld. In de *Ordo monasterii* en het *Obiurgatio* vinden we meer praktische zaken waaronder de huisregels. De *Obiurgatio* is niets meer dan een brief waarin Augustinus waarschuwt voor verdeeldheid. Ook de *Regularis informatio* en de *Ordo monasterii feminis datus* zijn twee brieven van Augustinus. Deze laatste twee regels zijn bedoeld voor de vrouwengemeenschappen.

In het *Praeceptum* staat het eensgezind samenleven in één huis centraal. Persoonlijke eigendommen bestaan niet en zijn gemeenschappelijk bezit. Bij intrede in het klooster wordt meegebracht bezit gemeengoed. Iemand die arm in het klooster komt, kan nooit aanspraak maken op de rijkdommen die het klooster bezit. Ook mogen broeders elkaar niet minachten op grond van afkomst of rijkdom. Daarnaast dient er trouw gebeden te worden op de daarvoor aangewezen uren en tijden. Dit vindt plaats in een gebedsruimte die uitsluitend voor dit doel bestemd is.

Wat de verzorging betreft, dient het lichaam beheerst te worden door middel van vasten en onthouding van voedsel en drinken voor zo ver de gezondheid dit toelaat. Ook moet er bij het aan tafel gaan niet alleen gegeten worden maar ook geluisterd naar het woord van God. In het gedrag moet men ervoor zorgen om niet op te vallen door kleding of andere uiterlijke zaken. Enkel door de levenswandel van de persoon mag men in de smaak vallen. Over vrouwen wordt gezegd dat er wel naar vrouwen gekeken mag worden maar dat het verkeerd is om hen te begeren of door hen begeerd te willen worden. Een onrein oog is de bode van een onrein hart.

Onder de gezamenlijke zorg wordt gesteld dat het gezamenlijk belang altijd gaat voor het eigen belang. Zelfs de kleding wordt bewaard in één garderobe. Het wassen van de kleding gebeurt naar het oordeel van de overste. De ziekenzorg, inclusief de nazorg is toevertrouwd aan één persoon. Deze persoon is degene die uit de voorraadkamer haalt wat noodzakelijk is. Ruzies dienen voorkomen te worden. Ook verbaal geweld moet zo snel mogelijk worden opgelost. Kloosterlingen moeten zonder morren gehoorzamen aan God en de abt van het klooster, als ware het je vader. Dit alles zoals in het *Praeceptum* is beschreven, zal met liefde in acht moeten worden genomen en eens per week worden voorgelezen.

In de *Ordo monasterii*, oftewel de huisregels van het klooster, wordt aangegeven hoe de gebeden en psalmen moeten worden opgezegd. In het morgengebed worden drie psalmen gezegd. Om drie uur in de middag komt eerst een psalm met beurtzang gevolgd door twee antifonen, een lezing en een slotgebed. Op dezelfde wijze gaat het om zes en negen uur. Bij de avonddienst komt een psalm met beurtzang gevolgd door vier antifonen, een psalm met beurtzang, lezing en slotgebed. Op een geschikt moment na de avonddienst, als iedereen zit, volgen lezingen. Daarna worden de gebruikelijke psalmen voor het slapen gaan gezegd. Nachtelijke gebeden vinden plaats in de maanden november, december, januari en februari en bestaan uit twaalf antifonen, zes psalmen en drie lezingen. In de maanden maart, april, september en oktober bestaan de gebeden uit tien antifonen, vijf psalmen en drie lezingen en in de maanden mei, juni, juli en augustus uit acht antifonen, vier psalmen en twee lezingen.

De verdere dagindeling bestaat uit werken van 's ochtends vroeg tot 's avonds zes uur. Tussen zes en negen uur is er tijd om te lezen. Daarna dienen de boeken te worden ingeleverd en vindt de avondmaaltijd plaats. De dag eindigt met het werken in de tuin tot aan de avonddienst. Niemand mag iets voor zichzelf als eigendom claimen. Er moet geleefd worden als een apostel. Ook gehoorzaamheid is binnen het klooster belangrijk. De kloosterlingen tonen respect voor hun overste en eren hun vader na God. Aan tafel werd gezwegen en geluisterd naar de lezingen. Op zaterdag en zondag was het mogelijk om wijn te krijgen. Een kloosterling werd nooit alleen op pad gestuurd, maar altijd begeleid door tenminste één of twee broeders, die door de abt daartoe worden aangewezen. Buiten het klooster mocht niet gegeten worden omdat dan werd afgeweken van de dagordening. Wanneer er iets gehaald of verkocht moest worden, gebeurde dit door twee mensen die zouden moeten handelen als dienaren van God. Werken binnen het klooster was belangrijk en diende zittend en zwijgend te gebeuren. Wie niet in alle deugd deze regels volgt wordt eerst enige malen gewaarschuwd en wanneer dat niet helpt, gestraft met zweepslagen. Wie deel uitmaakt van de gemeenschap moet zijn medebewoners liefhebben.

In de *Regularis informatio* en de *Ordo monasterii feminis datus* zijn dezelfde kernvragen en regels opgesteld voor vrouwen als voor de mannen.

Moderne Devotie

In de 14de eeuw traden er in het instituut de Kerk kwalijke ontwikkelingen op. Deze ontwikkelingen, versterkt door factoren als pest-epidemieën, misoogsten, opstanden en oorlogen, zorgden ervoor dat er in de 14de en 15de eeuw binnen de bestaande kloosterorden observantie- of hervormingsbewegingen opkwamen die herstel van het religieuze gemeenschapsleven en de oorspronkelijke observantie (tucht) beoogden. De Moderne Devotie is een dergelijke beweging die zich onder de bezielende leiding van Geert Grote (1340-1384) vanuit de IJsselstreek over Noordwest-Europa verspreidde. Leden van deze beweging die bekend stonden als broeders en zusters van het gemene leven streefden naar een herstel van het kerkelijk leven. Dit trachtten ze te bereiken door de persoonlijke navolging van Christus. Alleen van binnenuit en van onderaf zou een beweging van 'innerlijke vernieuwing' (*devotio moderna*) het gemeenschappelijke leven weer op gang kunnen brengen.

De Moderne Devotie is in 1374 ontstaan. In dat jaar stelde Geert Grote zijn geboortehuis, het Meester Geertshuis in Deventer, ter beschikking aan een groep arme, vrome, vrouwen. Dit voorval werd spoedig gevolgd door Meester Florens Radewijns die op aandrang van Geert Grote omstreeks 1381 toestemming gaf aan broeders van het gemene leven (ook wel fraters en fraterheren genoemd) om in zijn vicariehuis aan de Engestraat in Deventer een leefgemeenschap voor mannen te vormen. Vanuit beide huizen werden verschillende nieuwe broederhuizen en kloosters gesticht. Een belangrijk klooster was dat van Windesheim dat in 1386 werd gesticht. In 1395 ontstond als samenwerkingsverband van vier nieuwe kloosters het Kapittel van Windesheim. Tot dit kapittel behoorde vanaf 1430 ook het klooster Bethlehem te Zwolle.⁵ Al in 1396 had het klooster Bethlehem te Zwolle zich kunnen onttrekken aan de invloed van het moederklooster te Doetinchem.

Het Zwolse klooster kreeg van paus Bonifatius IX toestemming om zich samen met andere Augustijner kloosters aan te sluiten bij het Mariaklooster in Windesheim. Dit laatste klooster hield zich volgens de paus beter aan de regels.

De herroeping van het besluit uit 1396, een jaar later, kwam dan ook als een grote teleurstelling van het Zwolse klooster. De paus had besloten dat het klooster zich weer aan moest sluiten bij het klooster te Doetinchem. Het kreeg een kerkelijke straf (interdict) opgelegd.

In 1400 krijgt het Bethlehemklooster opdracht om de proosdij te Neuss te reformeren wat resulteert in een vereniging in 1412 van beide kloosters. In 1430 gaat het Kapittel van Neuss, waar op dat moment ook het klooster Bethlehem deel van uitmaakt, over tot het Kapittel van Windesheim.

De periode 1423-1546

In 1427 wordt door Ernst van Diese land geschonken aan het klooster Bethlehem waarvan de opbrengst gebruikt moest worden voor het oprichten van een altaar ter ere van alle martelaren voor het zielenheil van Ernst en zijn ouders. In 1429 moeten de reguliere kanunniken van het klooster Bethlehem, samen met de kloosterlingen van Windesheim, de Agnietenberg en andere fraterhuizen van de congregatie van Windesheim, vanwege een religieus conflict tussen de Paus en bisschop van Utrecht het land verlaten. Bethlehem had samen met de Windesheimer kloosters partij gekozen voor de Paus en kreeg daarom van uit Utrecht een gebod opgelegd om het land te verlaten. Slechts een aantal lekenbroeders, zieken, conversen en donaten mocht vanwege de bewaking van het kloostercomplex achterblijven. De inkomsten van het klooster zouden worden beheerd door in opdracht van het kapittel in Utrecht aangestelde bewindvoerders. De rest van de kloosterlingen week uit naar het 'Domus B. Mariae in Insula' bij Koblenz. In de zomer van 1432 wordt hun verbanning opgeheven en keren de kloosterlingen terug.

In 1439 wordt door Johan van Ittersum, meester in de rechten en buurman van het klooster, ten behoeve van zijn zielheil een kapel op de hoek van de Sassenstraat gesticht. Deze kapel die gewijd is aan St. Laurens ligt recht tegenover de westgevel van het schip van de Bethlehemkerk. In datzelfde jaar dwingt Van Ittersum in een ruiltransactie af dat op bepaalde dagen op het Onze Lieve Vrouwenaltaar in de Bethlehemkerk een kaars van een pond zal moeten branden ter ere van het zielenheil van mr. Johan van Ittersum en zijn ouders. De kaars zal alleen branden op de zes hoogtijdagen van Onze Lieve Vrouwe: *purificatio* (2 februari), *annuntiatio* (25 maart), *visitatio* (2 juli), *assumptio* (15 augustus), *nativitas* (8 september) en *conceptio* (8 december).

De meeste archiefstukken houden verband met legaten in de vorm van schenkingen van geld, goederen of inkomsten uit goederen (bv. jaarrenten). Deze schenkingen kunnen bedoeld zijn voor de voorbereiding van bouwwerkzaamheden, bouwwerkzaamheden zelf, het aanvullen van tekorten of voor bouwwerkzaamheden in de toekomst. Slechts in enkele gevallen wordt er een nadere aanduiding van de bestemming gegeven. Zo worden in 1440 en in 1449 gelden beschikbaar gesteld voor de bouw van de kerk. In 1449 is zelfs sprake van de verkoop van bouwmaterialen aan de stad: '*item van den kercmeisters van Belheem gecoft 11 voet Baumberger goten voir 2.5 r.g.f.15 g. 20 pl.*'.

Een ander soort archiefstukken betreft de aflaten. Omstreeks 1450 krijgt het klooster Bethlehem twee aflaten die verbonden zijn aan stenen met een religieuze voorstelling.

Op verzoek van het klooster Windesheim verleent de IJslandse bisschop Goswinus op 3 april 1446 een aflaat van 40 dagen aan personen die op hun knieën voor een beeld van Jezus Christus het Paternoster en Ave Maria bidden. Het beeld van Jezus Christus bevindt zich volgens de aflaat op het graf van Johannes van Kempen. Dit graf van Johannes ligt op het kerkhof van het klooster Bethlehem.

De tweede aflaat is op verzoek van bisschop van Utrecht Rudolf van Diepholt verstrekt: '*voor alle gelovigen van beide geslachten die met waar berouw de knieën devoot buigen voor de afbeelding van onze heer Jezus Christus met de werktuigen van zijn lijden en de afbeelding van de glorieuze maagd Maria, gezegd 'Onse Vrouw ter Noet', gehouwen in steen die in de muur van de kerk van het Regulierenklooster Bethlehem in Zwolle bij het graf van Johannes van Kempen is geplaatst*'.

Interessant is dat beide stenen verwijzen naar het graf van Johannes van Kempen, de broer van de wereldberoemde Thomas a Kempis. Hierdoor is de locatie van het graf grotendeels bekend.

Drie reliëfstenen in de zijmuur van het schip

In de zuidelijke zijmuur van het schip zijn drie reliëfstenen ingemetseld. De eerste steen was ingemetseld aan de linkerkant van de derde steunbeer en bestaat uit een kruis omgeven door vier rozetten. Dwars door de staande balk van het kruis gaat een waterslagprofiel. De beide vakken daaronder zijn gevuld met een bladornament. Volgens overlevering gaat het hier om de grafsteen van Johannes van Kempen. Deze Johannes was een broer van Thomas a Kempis en monnik in het klooster Bethlehem. Een tweede steen bevindt zich in het derde muurvak en bestaat uit rood zandsteen. Op de kepervormige steen die vermoedelijk als latei van een romaanse ingang is gebruikt, is Maria met Christus afgebeeld na de afneming van het kruis. Op de rand om het veld is een gotische tekst te onderscheiden.

De laatste steen zit aan de linkerkant van de vierde steunbeer en toont een zeer verweerde voorstelling van de kruisiging van Christus.

De laatste twee stenen worden vermoedelijk in een oorkonde uit 1449 vermeld. In deze oorkonde wordt verwezen naar de afbeelding van Jezus Christus met de werktuigen van zijn lijden en de afbeelding van de gelukzalige en glorieuze maagd Maria, gezegd 'Onze Vrouw ter Nood'.⁶

De drie stenen waren oorspronkelijk uit het zicht onttrokken. Op de plek van de stenen bevond zich vroeger een loodsje. In dit loodsje werden bezems en andere materialen bewaard. In 1841 werd dit loodsje herbouwd en is door metselaarsbaas J. Biemer een tekening van de stenen vervaardigd.⁷

Het klooster Bethlehem had in de periode rond 1450 een grote rijkdom vergaard. In een akte van 1439 wordt een voorbeeld gegeven van deze rijkdom door de vermelding van een lening van Johan van Wytmen en Henric Glinthagen, namens Aleff van den Rutenberge, van 720 herenponden van de prior. De lening zal in 1442 afgelost worden.

In 1458 is er volgens geschiedschrijver Van Hattum sprake van een zware pestepidemie in Zwolle. Alleen al in het klooster

Bethlehem sterven 10 kloosterlingen en zelfs alle inwonende leken. De schenkingen in de vorm van legaten blijven ook na het midden van de 15de eeuw doorgaan.

Aleydis, weduwe van Johannes Remeldinck laat aan het klooster 100 Rijnsche goudguldens na ten behoeve van haar zielenheil en dat van haar overleden man. De opbrengst van dit legaat zal ieder jaar in de keuken worden gebruikt voor gebrad en wijn tijdens het laatste avondmaal op iedere dinsdag na Pasen, na Pinksteren, na Nieuwjaar en op de begraafdag van Aleydis.

Een ander legaat wordt in 1471 door Gheert Hermanss, lekenbroeder en portier van het klooster Bethlehem vermaakt ten behoeve van zijn zielenheil en dat van zijn ouders. Dit legaat bestaat uit een jaarrente van een vat haring die bedoeld is voor de armen en jaarlijks voor de kloosterpoort uitgedeeld zal worden.

In 1481 laat Elizabeth, weduwe van Johannes de Depholt een gouden kelk met pateen na aan het klooster. In de beide voorwerpen zijn de namen van de personen begraven en het is de bedoeling dat de voorwerpen bij de godsdienstbeoefening gebruikt zullen worden.

In het begin van de 16de eeuw heeft het klooster nog steeds voldoende middelen om geld uit te lenen. In 1510 wordt door de bisschop van Utrecht tot twee keer toe geld geleend in verband met een oorlog met de hertog van Gelderland. De tweede lening wordt afgelost met een rentepercentage van 5 %.

In deze periode van oorlog tussen de Bisschop van Utrecht en de Hertog van Gelderland wordt er zelfs in het klooster vergaderd. Ook Zwolle ontkomt niet aan de strubbelingen.

In 1524 wordt de stad belegerd en krijgt de complete bevolking de taak om te 'waken en braken'. Ook de kloosters kregen deze taak. Het klooster Bethlehem kreeg een uitzonderingspositie in de vorm van het immunitetsrecht. Een jaar later in 1525 worden de kloosters opnieuw verplicht om leningen te verstrekken. Deze leningen kunnen echter nooit worden terugbetaald. Ditzelfde gold ook voor de leningen die in 1578 werden vertrekt.

In de jaren zestig van de 16de eeuw zien we de eerste voortekenen van de reformatie. Op het platteland worden de eerste hagenpreken gehouden die echter al spoedig door Alva in 1567 de kop in worden gedrukt. Opmerkelijk is dat twee jaren later zowel het klooster Bethlehem als Windesheim op de lijst van vijanden van de Spaanse monarchie voorkomen. De opstand zal in Zwolle pas in 1580 zijn intrede doen. In dat jaar worden door een groep calvinisten uit Kampen een groot aantal beelden kapot geslagen in de St. Michaelskerk. Of er ook schade aan kerkelijke goederen in andere kerken en kloosters is opgetreden is niet bekend. In 1580 gaan alle kerken in hervormde handen over. Ook het beheer van de kerkelijke goederen waaronder het grote grondbezit kwam in handen van de overheid. Het dagelijks beheer kwam in handen van procurators en in 1594 werd voor de goederen van Bethlehem een ambtman aangesteld. Alle inkomsten werden in een fonds gebracht en middels een soort alimentatie uitgekeerd aan de kloosterlingen. Van het klooster Bethlehem is bekend dat de laatste prior Joannis van Zutphen in 1585 sterft en dat de laatste procurator Arnoldus van Middendorp in 1599 overlijdt.

De ruimtelijke inrichting van het klooster Bethlehem

Over de ruimtelijke inrichting van het klooster Bethlehem in de periode vóór de stadsbrand van 1324 is nagenoeg niets bekend.

De stichting van een kapel wordt gesteld op 1307. Het vermaken van het bezit aan het klooster Bethlehem in Doetinchem vindt in 1309 plaats. In de literatuur over kloosters in het algemeen wordt de wijding van de kapel van een klooster als mijlpaal gezien. Deze wijding wordt vaak enkele jaren later opnieuw bekrachtigd. Veel informatie geven deze oorkonden niet. Duidelijk is dat het klooster ontstaan is vanuit een particulier erf of hof. De latere historische bronnen die betrekking hebben op het klooster zijn akten waarin overdrachten werden vastgelegd van renten en onroerende goederen die het klooster Bethlehem bezat of in bezit kreeg. Onder de jaarrenten verstond men in de Late Middeleeuwen jaarlijkse betalingen, die enigszins vergelijkbaar zijn met onze huidige hypotheekrenten en vaak het karakter hebben van huurkoop of koop op afbetaling. De in de akten vermelde beleningen geven soms enig uitsluitsel over de ligging van de onroerende goederen. Al deze akten dateren van na 1324.

De Bethlehemskerk is tegenwoordig een tweeschepige gotische hallenkerk die door gemetselde gewelven is overdekt. De kerk bestaat uit een hoofdkoor van twee vakken, een smaller driezijdig gesloten koorsluiting, een zijkoor van twee vakken en een tweebeukig schip.⁸

De Bethlehemskerk

In de beschrijving kan een onderscheid worden gemaakt in drie perioden: de periode 1309-1324, 1324-1546 en 1546 tot heden. Hierbij zijn vooral de twee oudste perioden van belang.

De periode 1309-1324

De eerste vermelding met betrekking tot de stichting van een kapel op het erf van Bernardus van Vollenho stamt uit 1307. De bisschop van Utrecht gaf in dat jaar toestemming een kapel te stichten, behoudens de rechten van de moederkerk. Zodra de financiële middelen toereikend waren om met behulp van twee of meer kanunniken in het onderhoud te voorzien zal de kapel gewijd moeten worden en zal ook buiten de kapel een kerkelijke begraafplaats moeten worden aangelegd.⁹ In 1308 wordt de vergunning bekrachtigd door de bisschop van Utrecht en de proost en aartsdiaken van de Sint Lebuinuskerk te Deventer.¹⁰ Ook verleende de bisschop in datzelfde jaar veertig dagen aflat aan een ieder die na biecht en berouw de predicates bijwoonden van Bernardus van Vollenho zelf, of van één van zijn priester in de nieuw gestichte kapel.¹¹

In 1309 vermaakt Bernardus van Vollenho zijn bezit, dat bestond uit het door hem bewoonde huis in Zwolle, een huis en goederen in Harculo,¹² goederen te Middelwijk,¹³ de helft van een weiland dat hij van ene Engelbertus van Deventer en diens schoonzoon Petrus Lamberti had aangekocht en zijn boeken, kerksieraden, drie kelken, levensmiddelen, huisraad, 200 herenpond in geld en zijn vee, aan de proost en het klooster van Bethlehem in Doetinchem.¹⁴ Belangrijke voorwaarden aan deze schenking waren: Proost en convent moesten de kerkelijke diensten in Zwolle door minstens 4 kanunniken laten waarnemen.

De geschenken goederen zullen nooit met de proosdij verenigd mogen worden.

Proost zal recht van visitatie, benoeming en afzetting van de prior te Zwolle bezitten.

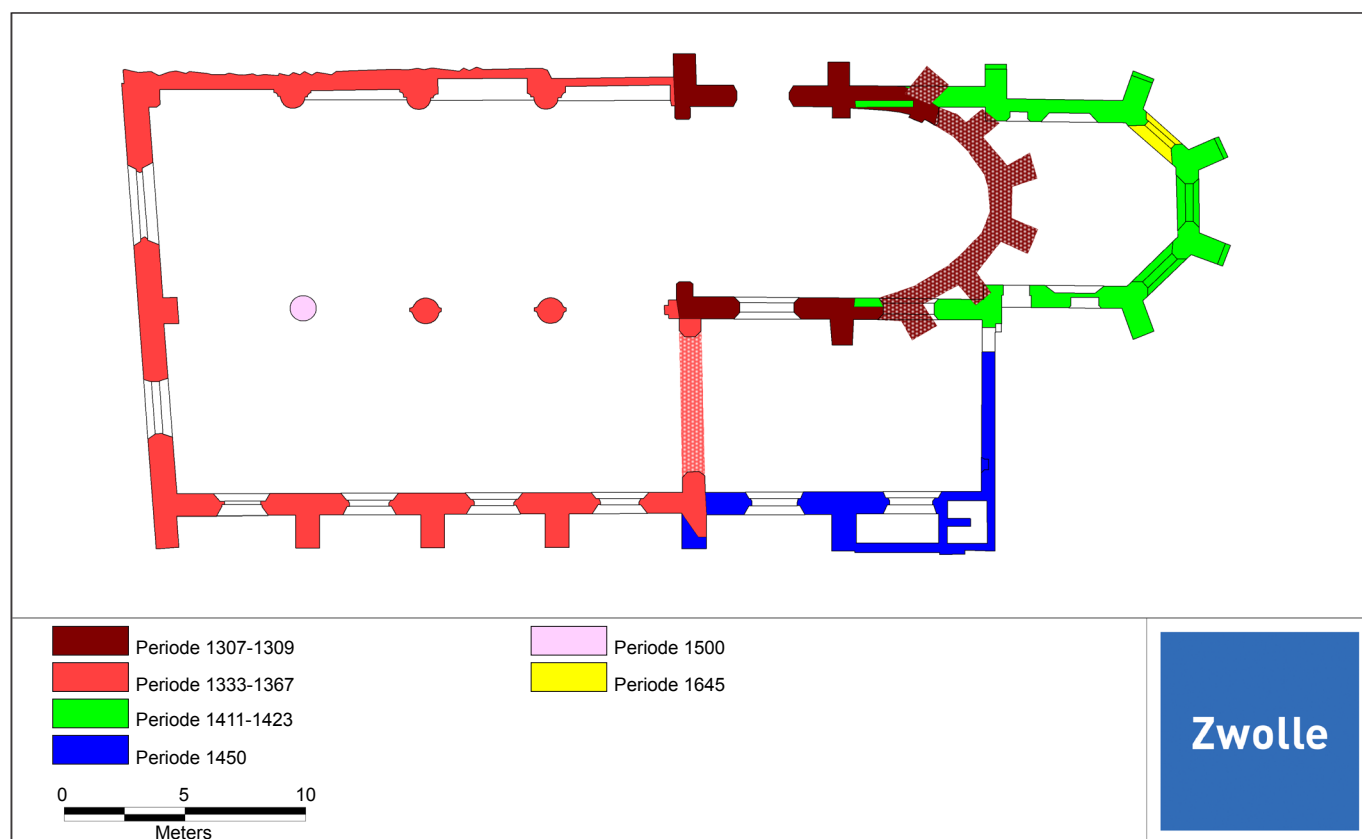
Volgens de meeste auteurs begint de bouw van de kapel dan ook in 1309. Het jaar waarop Bernardus van Vollenho stierf en in de kapel werd begraven. In 1311 is de stichting opnieuw door de bisschop van Utrecht bekrachtigd. In de bekrachtiging van 1311 wordt aan het klooster Bethlehem de kerkelijke immuniteit gegeven en is het toegestaan dat naast priors en leden van het klooster ook anderen op de begraafplaats begraven mogen worden. Tevens wordt in de akte het aloude recht van visitatie, benoeming en afzetting van de prior bekrachtigd.¹⁵

Op 18 november 1311 verklaart paus Clemens V, op verzoek van prior en convent te Zwolle, het klooster Bethlehem met de kloosterlingen in bescherming te nemen. De paus bevestigt op 27 november 1311 de stichtingsoorkonde van Bernardus van Vollenho. In 1312 verleent dezelfde paus aan het klooster het voorrecht dat de kanunniken die de geloften hebben afgelegd, hun goederen niet meer buiten het klooster mogen vererven. In 1316 ontstaan er voor het eerst problemen tussen het klooster Bethlehem en Hessel Heynk. Hessel Heynk was naast kanunnik van het kapittel van St. Jan te Utrecht ook pastoor van de St. Michaëlskerk in Zwolle. Als pastoor van de St. Michaëlskerk eiste hij op basis van de kerkelijke rechten, een kwart van de giften die in de Bethlehemkerk werden gedaan. Hij wilde niet dat er iemand in de kerk begraven zou worden, een voorrecht dat de kloosterlingen in 1311 van de bisschop van Utrecht hadden ontvangen. Het klooster Bethlehem was bereid een twintigste deel van de giften

aan de pastoor te voldoen. Het conflict was pas in 1339 opgelost. Besloten werd dat het klooster Bethlehem alle schenkingen mocht ontvangen, maar dat bij begravingen in de kerk bepaalde rechten aan de St. Michaëlskerk betaald dienden te worden.

Naast een geschil met Hessel Heynk ontstaat ook een geschil met het moederklooster in Doetinchem. In dit geschil dat waarschijnlijk gaat over het punt van benoeming wordt op 30 augustus 1323 door de bisschop van Utrecht uitspraak gedaan; de proost van Doetinchem heeft immers het recht van aanstelling en ontslag van de prior, visitatie- en onderzoeksrecht en de mogelijkheid om correcties toe te passen. In deze akte wordt onder het derde punt vermeld dat de prior van het convent in Zwolle het recht heeft van opneming van nieuwe kanunniken en de verdeling van hun goederen. Volgens de laatste wil van Bernardus van Vollenho heeft het moederklooster in Doetinchem geen recht op de goederen van het klooster Bethlehem te Zwolle.

Uit een latere akte uit 1326 blijkt dat het protest van het klooster in Doetinchem vooral betrekking heeft op de aanstelling van Henricus de Lare als prior en Gerardus de Anghermude als kanunnik. Deze keuze is nietig verklaard door de als scheidsrechter in het conflict optredende abt van Luik met enkele hoogwaardigheidsbekleders. Opmerkelijk is dat de kloosterlingen in Zwolle wel stemrecht hebben in de benoeming van een nieuwe proost in Doetinchem. De sterke afhankelijkheid van Doetinchem blijft gedurende de 14de eeuw voor conflicten zorgen.

Plattegrond kerk met bouwperioden.

De oudste kapel (1307-1309)

Van de eerste kapel uit de periode 1307 zijn delen van de noordelijke en zuidelijke zijmuren in het huidige koor opgenomen. Het baksteenformaat in de noordelijke muur bestaat uit stenen van 27x13.5x6 cm. (10 lagen = 78 cm.), het baksteenformaat in de zuidelijke muur bestaat uit stenen van 31/28x14x7 cm. (10 lagen = 80 cm.). Van de oost- en westsluitingen van de kapel zijn slechts kleine fragmenten bewaard. Een deel van de fundering van de halfronde koorsluiting is tijdens de restauratie in 1980 aan het licht gekomen. In een meer dan 2 m. diepe sleuf langs de noordmuur werden door de heer N. Visserman enkele belangrijke stukken muurwerk ingemeten. Onder deze stukken muurwerk tekende zich een schuine aanzet van de oorspronkelijke koorsluiting af. Deze fundering van 40 cm. lang stond onder een hoek van 45 graden ten opzichte van het muurvak van de noordelijke koormuur. Volgens een analyse van De Vries zou het hier om een zogenaamde 5/8 koorsluiting moeten gaan.¹⁶ Naast deze funderingen werden twee uitstekende poeren waargenomen die met elkaar verbonden waren door een grondboog. Boven beide poeren was het metselwerk weggehakt. Het stuk noordelijke koormuur met twee bijbehorende steunberen van circa 80 cm., dat reikt tot tweederde van de bestaande muurhoogte, bestaat uit twee vakken. De twee steunberen zijn later aangepast en opgetrokken met behoud van de oudere steunberen uit de periode 1307-1309. De bovenste anderhalve meter steekt ongeveer 20 cm. uit het muurvak, terwijl het uitstekende deel aan de onderzijde 1.22 m. betreft.¹⁷ Op de steunbeer is later waarschijnlijk een dwarsgeplaatste ezelsrug of een zadeldakvormig stuk zandsteen aangebracht.

In het westelijke vak zijn de sporen van een oud dichtgezet venster zichtbaar. Dit venster is later tijdens het verhogen van het koor verlaagd door middel van een halfronde boog. De oude aanzetten van het oorspronkelijke spitsboogvenster zijn nog te zien. Het hooggelegen brede spitsboogvenster is later geplaatst. Ter weerszijden van dit nieuwe hooggeplaatste venster zijn restanten van een bakstenen boogfries bewaard gebleven.¹⁸ Dit boogfries steekt 7 cm. uit en rust op een horizontale laag van geprofileerde strekken. Boven het fries loopt het oudste metselwerk nog met enkele lagen door.

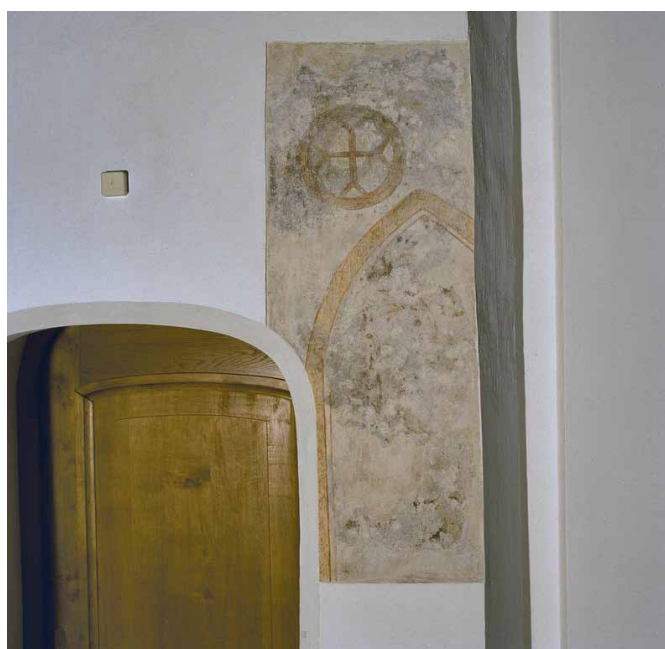
Aan de binnenzijde was aan de scheurvorming in het pleisterwerk te zien dat ook het andere oostelijke vak van een oud venster voorzien moet zijn geweest. Ter Kuile ging er daarom zonder twijfel vanuit dat het stuk muur een restant moest zijn van een koor dat aan het bestaande voorafging. De plaatsing van de vensters wees niet op een rechthoekig koorvak, maar op een deel van een veelhoekige koorsluiting.¹⁹ Een constatering die gezien de bovengenoemde vondst van een deel van de fundering van de koorsluiting juist moet zijn. Na een gedeeltelijke ontleistering van het interieur in de jaren 80 van de vorige eeuw, zijn aan de binnenzijde van de noordelijke koormuur van de kapel twee oorspronkelijke vensters waargenomen. Tijdens de restauratie is bij de meest westelijke venster nis een deel van de latere vulling verwijderd. Achter de vulling kwam de oorspronkelijke vensteropening te voorschijn die met halfsteens bepleisterd metselwerk was dichtgezet. Van de oostelijke venster nis was een deel van een spitsboog aanwezig. Onder bovengenoemd venster was een dichtgemetselde korfboognis zichtbaar met een oorspronkelijke diepte van 37 cm. Een zelfde korfboognis was, gezien de aanwezigheid van een moet, ook in de zuidelijke koormuur aanwezig. De nis heeft op dezelfde hoogte

aan de zuidzijde van het koor gelegen. In de zuidelijke koormuur is ook een deel van een afsluitende boog aangetroffen die was gedekt met een platte laag. Iets hoger in de muur werd een serie afgekapte rondbogen waargenomen. Deze reeks was te vergelijken met die in de noordelijke koormuur.

In de zuidwestelijke hoek van het koor, is een geprofileerde bakstenen poer gevonden, waarvan één hoek aan de oostkant een rondstaf heeft. Het metselwerk sluit totaal niet aan bij de latere boven op de poer gebouwde triomfboog. De Vries geeft drie mogelijke interpretaties voor de poer.

- De poer zou in verband kunnen worden gebracht met een oorspronkelijke ingang. Van de ingang ontbreekt de dagkant.
- De poer zou gediend kunnen hebben als gewelfaanzet van de oorspronkelijke kapel. Een verklaring die ook voor de hand ligt voor de poeren aan de noordzijde.
- De poer zou het fundament kunnen zijn van een oudere triomfboog. De oudste kapel zou dan in westelijke richting een aantal traveeën langer zijn geweest.

In het meest westelijke vak van het koor aan de zuidzijde is tijdens de restauratie een schildering aangetroffen waarvan nog drie beschadigde voorstellingen herkenbaar zijn. Het gaat hier om passievoorstellingen die zijn gevat in een geschilderde okerkleurige spitsboogarcade. De velden binnen een spitsboogarcade zijn ongeveer 50 cm. breed en 1 m. hoog. In de 15de eeuw is de arcade doorgebroken om openingen naar het in die periode gebouwde nevenkoor te krijgen. Aan de westzijde van de doorbraak is nog een restant van 142 cm. breed en 122 cm. hoog bewaard gebleven. De schilderingen zijn op natte kalk, -al fresco-, in een rood/oker kleur aangebracht.²⁰ De schildering zal uit de periode van voor de verhoging van het koor moeten stammen en wordt door Kurvers in de 14de eeuw geplaatst.²¹ Naar alle waarschijnlijkheid is de schildering te dateren in de periode 1307-1309.

Restant van schildering passievoorstellingen (1307-1309) met links de doorbraak naar het zijkoor.

De Passievoorstellingen²²

De schildering met daarop scènes van de Passievoorstellingen zijn volgens de restaurateur van de schilderijen, Jelle Otter, op een natte pleisterlaag aangebracht. Otter vermoedt dat gebruik is gemaakt van de frescotechniek. Of dit inderdaad het geval is zou moeten blijken uit een analyse van de verf. In de verf zou in dat geval bindmiddel moeten ontbreken. Er zijn daarnaast ook schilderijen bekend waarbij wel verf met bindmiddel is gebruikt op een vochtige ondergrond. Hierdoor ontstaat een met een fresco vergelijkbaar effect.

Van een eventuele wel of niet ingekraste voortekening zijn geen sporen aanwezig. De vlotte werkwijze van de schilder is nog te zien aan de hulplijnen die in de voorstelling zijn blijven bestaan. Een goed voorbeeld zijn de contourlijnen van de boogdragers van de arcadeboog. Daarnaast valt op dat onderdelen als handen, voeten, neuzen, monden en ogen vaak summier zijn weergegeven. Belangrijk aan de schildering is het ontbreken van diepte. We spreken daarom van een lineaire techniek waarbij enige dieptewerking door bijvoorbeeld kleur ontbreekt. In de schilderkunst in kerken en andere gebouwen zien we dat deze techniek meestal door de zogenaamde schilderachtige werkwijze in het midden van de 14de eeuw werd verdrongen.

Pijlerschildering St. Pieterskerk te Utrecht uit ca. 1325.

Opmerkelijk aan de voorstelling zijn natuurlijk ook de onnatuurlijke standen van de lichamen van sommige figuren. Zo is in de voorstelling van de kruisafname Johannes afgebeeld met het hoofd van opzij, het bovenlichaam frontaal en de voeten van opzij. De Vries vermeldt dat deze onnatuurlijke schilderswijze in de miniatuurschilderkunst hoofdzakelijk in de periode 1275-1325 voorkomt.

Niet alle figuren in de Passievoorstelling zijn onnatuurlijk weergegeven. Maria en Jozef van Arimatea zijn veelal op een meer natuurlijke wijze half van opzij afgebeeld.

In de schilderkunst van personen ontstaat door het zijdelings verschuiven van het bekken en een schuine stand van het hoofd een denkbeeldige S-lijn. Deze vorm van weergeven is vanaf het laatste kwart van de 13de eeuw in Franse miniaturen toegepast. Omstreeks 1325 worden de lichamen veel meer in een overdreven S-vorm afgebeeld.

Uit een onderzoek naar een groot aantal kruisigingvoorstellingen door Thoby blijkt dat in vrijwel alle gevallen de knieën van Christus links van het kruis zijn afgebeeld en niet rechts zoals bij de schildering in het koor van de Bethlehemkerk wel het geval is. Een ander vroeg kenmerk van de schildering is de manier waarop de lendendoek over de knieën met één slip afhangt. De wijze waarop de handen en voeten vastgenageld zijn aan het kruis en borstkas en arm verbonden zijn, zijn typerend voor de 14de eeuw. De voorstelling van de kruisiging is in dit opzicht vergeleken met een pijlerschildering in de St. Pieterskerk in Utrecht uit omstreeks 1325. Deze laatste schildering wordt gekenmerkt door een rijkere kleurschakering. Ook de uitwerking is nadrukkelijker wat duidelijk te zien is aan het vloeien van het bloed uit de vijf wonden van Christus. In latere periodes wordt vaak meer bloed geschilderd en bedekt het bloed vaak door middel van spatten het hele lichaam.

Andere vergelijkingsobjecten zijn miniaturen zoals het Mainzer *Evangeliar* en het *Plenarium* van het moederklooster Bethlehem bij Doetinchem. Laatstgenoemd miniatuur wordt door Hoogewerff gedateerd in de tweede helft van de 13de eeuw.

Vergelijkbare kapelschilderingen met Passievoorstellingen zijn aangetroffen op de zuidwand van de Galluskapel in Overstammheim in Zwitserland en de noordwand van de Burgkapelle te Hirschhorn in Südhessen.

In de Galluskapel bevinden zich drie horizontale, boven elkaar gelegen rijen met Bijbelse voorstellingen van omstreeks 1320. Op de onderste rij zijn acht passievoorstellingen van ongeveer gelijke breedte afgebeeld. Van links naar rechts zijn dat de handwas-sing van Pilatus, de geseling, de doornenkroning, de kruisdraging, de ontkleding van Christus, de kruisiging, Christus aan het kruis, de kruisafname en de verschijning van Christus aan Maria Magdalena op Pasen. De Passievoorstellingen in de Galluskapel vertoont overeenkomsten met het Manessischer Bildhandschrift uit de omgeving van Zürich met een datering rond 1310.

Bij het tweede voorbeeld in de Burgkapelle te Hirschhorn met een datering van rond 1350 zijn eveneens twee horizontale rijen boven elkaar geschilderd. De breedten van de voorstellingen zijn hier onregelmatig en laten de volgende scènes zien: De intocht van Jezus in Jeruzalem, voetwassing en avondmaal, Jezus op de Olijfberg, de gevangennamen van Christus met Judaskus, onbe-

kend, de doornenkroning, de kruisdraging, Christus aan het kruis, de graflegging, de opstanding en waarschijnlijk de hemelvaart. De stijl van de figuren en de compositie van de voorstelling zouden volgens kunsthistorici beïnvloed kunnen zijn door Franse miniaturen uit de eerste helft van de 14de eeuw.

De rechthoekige kaders en de beeldopbouw in boven elkaar geplaatste rijen doen ook sterk denken aan de afbeeldingen die gebaseerd zijn op de tekst *'Vanden Levend Ons Heeren'*. Tegen 1300 ontstond bovengenoemde tekst die in die persoonlijke behoefte wilde voorzien, en tegenwicht wilde verschaffen tegen al die 'goddeloze' ridderromans. De tekst *'Vanden Leven Ons Heeren'* is een verdietste navertelling van het Evangelieverhaal, en beschrijft het leven van Jezus Christus in levendige, gevoelvole poëzie waarbij de gebeurtenissen in een middeleeuwse context zijn geplaatst.

De Zwolse schildering is door de compositie van de voorstellingen in spitsboogomlijstingen vergelijkbaar met een aantal zogenaamde Calvarie-altaren. Luiken van dergelijke altaren zijn vaak voorzien van opeenvolgende Passievoorstellungen. Afhankelijk van de periode in het liturgisch jaar waren verschillende opstellingen mogelijk, soms in combinatie met relikwieën. De Passievoorstellungen die betrekking hebben op het Lijdensverhaal behoorden in de 14de en 15de eeuw tot de belangrijkste geloofsthema's en waren niet verbonden aan specifieke functies van een altaar. Ook zijn de voorstellingen niet direct te koppelen aan de periode voorafgaand aan Pasen.

De schilderijen in het koor van de Zwolse Bethlehemkerk moesten een ondersteunende functie hebben gehad bij de geloofsbeleving rond het Lijdensverhaal.

Plenarium klooster Bethlehem bij Doetinchem uit de tweede helft van de 13de eeuw.

Passievoorstellungen Galluskapel, Oberstammheim, Zurich (ca. 1320). Van links naar rechts; de geseling, doornenkroning, kruisdraging en Christus aan het kruis.

Passievoorstellungen op de zuidelijke koormuur (1307-1309).

Van de schildering zijn nog drie fragmenten aanwezig waarop de voorstelling duidelijk te herkennen is. De totale breedte van de schildering wordt op basis van de maten van de twee gave spitsbogen met een breedte van 44 cm. voor de voorstelling van de kruisafname en ruim 57 cm. voor de graflegging geschat op 4.35 m. Binnen deze 4.35 m. zouden acht boogvelden met bijbehorende voorstellingen passen. Van oost naar westen zien we de volgende (deels) bewaard gebleven voorstellingen:

Voorstelling 1: Christus aan het kruis

Deze voorstelling toont Christus aan een gaffelkruis. De voeten van Christus zijn kruislings vastgenageld. Het bekken is naar rechts gedraaid waardoor de benen excentrisch rechts naast het kruis komen te liggen. Een geplooid lendendoek valt met een afhangende slip tot over de knieën. Het hoofd van Christus is op de schildering niet goed zichtbaar, maar is waarschijnlijk naar links gewend. De linkerarm is met geopende hand hoog aan het

kruis genageld. Rechts onder het kruis is een figuur aanwezig met een okerkleurige nimbus. Deze figuur stelt Johannes voor die in zijn linkerhand een boek draagt.²³ Zijn rechterhand bevindt zich ter hoogte van het gezicht. Links van Christus zal waarschijnlijk Maria zijn afgebeeld. Ook dit deel van de voorstelling is niet meer aanwezig.

Opmerkelijk is dat in de voorstelling een uitsparing aanwezig is met daarin een wijdingskruis.

Voorstelling 2: De kruisafname

Op deze voorstelling is de kruisafname afgebeeld. Jozef van Arimatea, een leerling van Jezus Christus, is afgebeeld als man met kaal hoofd en baard getooid in een lang geplooid mantel. Jozef vangt het iets verdraaide lichaam van Christus op. De geopende linkerhand van Christus is nog aan het kruis genageld. Ditzelfde geldt voor de kruislings bevestigde voeten waarvan de hielen naar binnen zijn gekeerd. Maria ondersteunt de rechter-

arm en draagt een hoofddoek met een geplooid mantel waarvan de bovenzijde rood is gekleurd.²⁴ Johannes ondersteunt met beide handen het lichaam van Christus. Onder de schacht van het kruis is door de mantel van Johannes een gezicht zichtbaar. Mogelijk gaat het hier om Maria Magdalena die bij dit soort Passievoorstellingen vaak liggend onder het kruis wordt afgebeeld.

Voorstelling 3: De graflegging

De voorstelling van de graflegging laat minstens vijf figuren zien. In de linkerhoek is Maria met hoofddoek en nimbus zichtbaar. Op dezelfde hoogte rechts van Maria is een deel van een gezicht met nimbus zichtbaar. Mogelijk gaat het hier om Johannes. Tussen Maria en Johannes is Jozef van Arimatea afgebeeld. Jozef is herkenbaar aan een kaal hoofd zonder nimbus en kijkt voorovergebogen naar Christus waarbij hij met de rechterhand het lichaam van Christus ondersteunt.

De figuur, uiterst links afgebeeld, die met zijn rechterarm in een wijde mouw gestoken Christus ondersteunt, is waarschijnlijk Nikodemus geweest. Nikodemus is zonder nimbus afgebeeld. In vers Joh. 19:39-42 wordt beschreven dat 'Nikodemus, die vroeger Hem 's nachts had bezocht, kwam eveneens, en bracht een mengsel mee van mirre-hars en aloëbladeren, ongeveer honderd pond. Ze namen het lichaam van Christus en wikkelden het in lijnwaad, samen met geurige kruiden, zoals het onder de Joden bij begrafenissen de gewoonte is. Nu lag er op de plaats, waar Hij was gekruisigd, een hof, en in de hof een nieuw graf, waarin nog niemand was bijgezet. Daar het de vooravond van het paasfeest der Joden was, en het graf dichtbij, legden ze Christus daarin neer'.

Het lichaam van Christus zelf is afgebeeld in horizontale stand. Zijn hoofd met nimbus rust tegen de borst van Nikodemus. De onderzijde van het lichaam wordt afgesneden door een donker vlak met daarvoor hangend de rechterarm van Christus.

Voorstelling 4

Aan de linkerzijde van de doorbraak is nog slechts driekwart van een arcadeboog zichtbaar. Helaas is de voorstelling niet meer aanwezig. De voorstelling gaat vergezeld van een bijbehorend wijdingskruisje.

In de schildering van de Passievoorstelling zijn twee wijdingskruisjes zichtbaar. Voor inwijding van een kerk werden twaalf wijdingstekens, conform het aantal apostelen, op ooghoogte op pijlers of lisenen aangebracht. Zij geven de plaats aan waar de kerk bij haar wijding door de bisschop werd gezalfd. Bij de jaardag van kerkwijding branden voor de wijdingskruisjes lampen of kaarsen. Het wijdingskruis wordt ook wel apostelkruis genoemd.

Het eerste kruisje bevindt zich in een uitsparing van de voorstelling met Christus aan het kruis. Het lijkt er sterk op dat het wijdingskruisje ouder is dan de schildering.

Een tweede wijdingskruisje bevindt zich links van de doorgang naar het nevenkoor. Beide kruisjes zijn identiek en worden gekenmerkt door een kruis met armen die voorzien zijn van een vorkbeëindiging. Rond het kruis bevindt zich een ronde cirkel met daaromheen een cirkel van stippen. De wijze waarop de cirkel van stippen tegen de arcadeboog aanloopt doet een latere datering vermoeden. Toch lijkt het eerder voor de hand te liggen dat de

wijdingskruisjes, waarvan het hart van beide 2.42 m. boven de kerkvloer ligt, deel uitmaken van een serie van 12. Dit betekent dat de wijdingskruisjes uit dezelfde periode dateren.

De Vries gaat er vanuit dat het huis van Bernardus van Vollenho dichtbij de kapel gezocht moet worden en dat beide gebouwen in het hart van het terrein van Van Vollenho gelegen moeten hebben. Hij noemt verder nog de '*cleene trans*' als zijnde één der oudste kloostergebouwen.²⁵ Deze Kleine Trans lag ten oosten van de kapel. Hoefer noemt als locatie voor de eerste kapel de oostzijde van het latere 'Druckers Huis'. Op een bij de tekst van Hoefer behorende tekening is de kapel met een stippellijn aangegeven. Het Druckers Huis staat op de plek van het voormalige ziekenhuis. Het is niet uitgesloten dat dit ziekenhuis beschikte over een eigen kapel. De kapel heeft dus niets met de locatie van de eerste Bethlehemskerk te maken.

De stoffelijke resten van Bernardus van Vollenho

In de Zwolse geschiedschrijving doet het verhaal de ronde dat tijdens de bouw van het Postkantoor in 1908 aan de Nieuwe Markt door een arbeider de stoffelijke resten van Bernardus van Vollenho zijn aangetroffen. Het botmateriaal was volgens de geruchten in een zeer slechte staat en zakte tot pulver ineen. Er werd dan ook weinig belangstelling getoond voor deze vondst. Elberts komt eveneens met het verhaal dat tijdens grondwerk ten behoeve van de sloop van het Huis Middelwijk een kist te voorschijn was gekomen met daarin de botresten van een blijkbaar aanzienlijke prelaat, die een kelk in de handen hield. Volgens hem is het heel goed mogelijk dat het hier om een geestelijke ging die in de voormalige trans was begraven. Elberts vermeldt verder dat hij het buitengewoon jammer vindt dat de bestaande voorschriften voor rijkswerken slecht zijn nageleefd en dat de kist daardoor is stukgeslagen. Slechts een klein stukje van het gewaad en brokstukken van de kelk konden gered worden²⁶. Elberts noemt hierbij geen naam waardoor het niet duidelijk is of het hier inderdaad om Bernardus van Vollenho heeft gehandeld.

Volgens de kroniek van Gerard Coccius is Bernardus van Vollenho op 17 juni 1309 gestorven en in een zandstenen sarcofaag in de kapel van het klooster begraven. Zijn graf lag op de plaats van het hoogaltaar. Op de plek van het voormalige hoogaltaar bevond zich in 1520 het altaar van St. Anne en de Relikwieën.

Deze Bernardus van Vollenho is volgens Ten Hove een telg uit het oude geslacht Rading van Vollenho. Een geslacht dat al generaties lang met de stad Zwolle verbonden is. In 1230 wordt de grootvader van Bernardus, Wolterus Rading als getuige bij de verlening van het stadsrecht vermeld. In 1304 wordt Bernardus aangesteld als deken van de St. Lebuinuskkerk in Deventer.²⁷

De stadsbrand van 1324

Volgens de kroniek van Gerardus Coccius ging bij de grote stadsbrand in 1324 een belangrijk deel van het kloostercomplex verloren en bleef alleen de kapel gespaard. Coccius was in de 16de eeuw een bewoner van het klooster Bethlehem en ontleende zijn informatie aan de rijmkroniek van Albert Snavel uit omstreeks 1400. Dat Coccius niet altijd even betrouwbaar was in zijn kroniek bewijst de beschuldiging aan het huis van de Van Voorsten dat zij verantwoordelijk waren voor het aansteken van de brand. Een aangenomen feit waarvoor de bewijsvoering ontbreekt.

De bouw van het schip in de periode 1333-1367

In 1332 werd aan het pauselijke hof in Avignon beslist dat zij die het door brand geteisterde klooster op feestdagen bezochten of op enige andere wijze de kerkfabriek ondersteunden een aflaat van 40 dagen kregen.²⁸ Een jaar later, op 2 mei 1333, werd eenzelfde aflaat verleend aan diegenen die het koor of de drie altaren op feestdagen bezochten.²⁹ Deze aflaat werd zelfs uitgebreid met 40 dagen extra. Uit bovengenoemde akten blijkt dat in de kerk naast het hoogaltaar nog twee andere altaren aanwezig waren. In de periode 1333-1367 is aan het koor van de Bethlehemkerk een tweebeukig schip toegevoegd. De kapel was te klein en kon de toeloop van de bevolking op feestdagen niet aan.³⁰ In het boek *'Kerkelijke historie en Outheden der zeven vereenigde provincien VI'* uit 1726 wordt geschreven dat *'Onder wien [de in 1367 overleden prior Johan Smedeken, red.] het getal der broederen/ en de gebouwen zelf/vermeerdert zijn; en de kerck uitgezet: want de kerk, zoo als in de kronijk des konvents te lezen staat/om dat ze zeer klein was, konde al het volk dat 'er op de feestdagen quam niet bevatten; te meer, om dat de Heer hen dagelijks in giften en vereeringen zegende; en zy meer en meer landgoederen kreegen.'*³¹ Deze vermelding waarin wordt teruggegrepen op *'de kronijk des konvents'* is gebaseerd op de kroniek van Gerardus Coccius waarin eveneens vermeld staat: *'want vanaf ons koor tot aan de straat bouwde P. Johannes Smedeken, de vijfde prior'*. In bovengenoemde bron wordt een exacte plaatsaanduiding van het schip gegeven. De kerk werd door de bouw van het schip drie keer zo groot als de oorspronkelijke kapel. Naast een vergroting van de capaciteit van de kerk bood dit ook mogelijkheden om meer personen in de kerk te kunnen begraven. De officiaal van de bisschop van Utrecht krijgt inzage in verschillende stukken die betrekking hebben op begravingen binnen de kerk. Belangrijk is verder dat oude geschillen en overeenkomsten worden bijgelegd en opnieuw worden bekrachtigd. Zo wordt het oude geschil tussen de pastoor van de St. Michaëlskerk Hessel Heynk bijgelegd en bekrachtigd door de bisschop van Utrecht en het Kapittel van Deventer. Tevens wordt in een akte van 1351 vermeld dat Hessel Heynk in aanwezigheid van de bisschop van Utrecht en een kanunnik van het klooster Bethlehem moet beloven om de afspraken in de akte uit 1339 na te komen. In 1366 wordt Willem van Twicloe in de Bethlehemkerk begraven. Over zijn begraving wordt vermeld dat Cyse van den Rutenberghe aan het 'ghemene convent der beghinen te Suolle, een jaarrente van één pond geeft, om ieder jaar drie herdenkingsdiensten en processies in de Bethlehemkerk te houden voor de zielerust van Willem van Twicloe. Op bepaalde feestdagen dienen alle begijnen 's avonds bij de vigiliën aanwezig te zijn en 's morgens na de mis bij het graf van Willem voor zijn ziel te bidden. Een deel van het genoemde bedrag was bestemd voor het betalen van de kaarsen. Dergelijke verplichtingen zijn niet alleen opgelegd aan de begijnen maar komen ook bij de leden van het klooster Bethlehem zelf voor. Voor de vergroting van de kerk wordt in 1349 een achtste deel van een onbekende stichting beschikbaar gesteld. In een akte uit datzelfde jaar lezen we dat een zekere Wilhelmus Bleke een schenking doet van 300 ponden ten behoeve van de dagelijkse mis. Voor dit bedrag werden renten gekocht, een altaar opgericht en werd door een priester de dagelijks missen voorgelezen. In 1364

schenkt schepen Lambert van Diese ten behoeve van ditzelfde altaar een jaarlijkse som pachtgeld uit zijn goed in Harculo. In deze schenkingsakte wordt dit altaar aangeduid als St. Anna en de Relikwieën. Door de naam van het altaar en een document uit 1520 weten we dat het altaar St. Anna en de Relikwieën op de plaats ligt van het in 1309 opgerichte hoogaltaar. Het schip bestaat uit twee hoge beuken. De noordbeuk sluit aan op de oude kapel uit 1307-1309 en wordt van de zuidelijke beuk gescheiden door scheibogen die rusten op twee geprofileerde pijlers en een zuil. Pijlers en zuil worden bekroond door gedrukte kelkkapitelen. De bogen zijn geprofileerd met dubbele kanthollen. Berends wijst op een overeenkomst tussen de profilering van de pijlers met de iets rijker uitgevoerde pijlers van de Hervormde kerk te Lochem (14de eeuw) en de Broederenkerk in Deventer (eerste helft 14de eeuw). De zuil is vermoedelijk van latere datum. Aan de hand van materiaalgebruik en profilering wordt een vergelijking gemaakt met zuilen van de Broerenkerk uit de periode 1492-1500. Mogelijk heeft de bouw van een nieuwe zuil te maken met een mankement of constructiefout. De noordwand is geleed door forse muurpijlers die de vormen van de pijlers tussen de beuken herhalen en op hun profielkapitelen muralen en gewelfribben dragen. In de vakken in de noordwand zitten nissen met spitsbogen die met koud metselwerk zijn gevuld. Volgens De Vries zijn de spitsboognissen te koppelen aan een niet uitgevoerd plan voor een lage noordelijke zijbeuk. Dit is tevens de reden voor het feit dat de noordmuur geen steunberen bezit. Deze steunberen zijn wel aanwezig bij de zuidmuur. De bovenste later uitgevoerde delen aan de steunberen hebben een afzaat van Drachenfels trachiet. Het baksteenformaat van het schip bedraagt 29x14x7 cm. met een corresponderende 10 lagenmaat van tussen de 85 en 78 cm. Dit formaat is op meerdere plekken in het schip aangetroffen. Inwendig is in een spitsboognis met een kwartholprofilering en lichtgroene beschildering bewaard gebleven. Deze beschildering bestaat uit ornamenten die op bepaalde regelmatige afstanden worden afgewisseld door zwarte cirkels met een rode band. In de top van de spitsboog is tussen de groene banden een invulling te zien die bestaat uit een patroon van in elkaar overlopende kruisjes. Mogelijk is de beschildering in de periode 1333-1367 aangebracht. De voormalige zuidoosthoek van het schip heeft van oorsprong een overhoekse steunbeer gehad, die later is veranderd in een rechte steunbeer. De westelijke gevels van het schip zijn in baksteen uitgevoerd en worden gekenmerkt door een tuitvormige beëindiging. De gevel van de hoofdbeuk bevat een groot venster waar in 1846 een gietijzeren raam is geplaatst. Ter hoogte van de kap is een nis met geprofileerde dagkanten aanwezig. In de eindgevel van de zuidelijke zijbeuk is een dichtgezet spitsboogvenster zichtbaar. De geveltop wordt verder gekenmerkt door drie enkelvoudige vensters waarvan het bovenste venster asymmetrisch is geplaatst. Onder de vensters is een opening met een houten kozijn en luiken aanwezig. Deze opening heeft te maken met een daarachter liggende werkplaats voor een leidekker of loodgieter. Het schip werd gekenmerkt door een zogenaamde 'ziende' kap; een kap waarbij de kapconstructie vanuit de eronder liggende ruimte gezien kon worden. De kap is grotendeels oorspronkelijk

Spitsboognis met kwartholprofilering en beschildering uit de periode 1333-1367.

en typerend voor het midden van de 14de eeuw. Op een dwarsdoorsnede is een combinatie van jukken met flieringen zichtbaar waarop een door nokstijlen gedragen langsverband rust. Een relatief nieuw verschijnsel in de 14de eeuw is de toepassing van jukken, die hier reeds onafhankelijk van de sporengespanten zijn genummerd. De telmerken zijn links gebroken en de nummering loopt op in westelijke richting. De wijze waarop de telmerken gesneden zijn, getuigt van een onwennigheid met dit in de bouw-historie bekende 'gebroken systeem'. Het is dan ook niet vreemd dat de kap van de hoofdbeuk van de Bethlehemkerk behoort tot de oudste voorbeelden van houtconstructies met gebroken telmerken in Nederland.³²

Gesneden telmerken bestaan uit streepjes en dwarsstrepen die een getal aangeven. Ze wijken hierdoor af van andere merken als timmermansmerken, vlotmerken en paringen (tekens die een timmerman gebruikt om aan te geven welke onderdelen van een constructie bij elkaar horen). De telmerken hadden een belangrijke functie

in de bouw van de kap. De onderdelen van houten kapconstructies werden vooraf in de werkplaats van de timmerman vervaardigd en soms over grote afstand vervoerd. Het was daarom van groot belang om de onderdelen van de kap nauwkeurig te merken zodat de kap snel opgebouwd kon worden en verwisseling van onderdelen voorkomen kon worden. De gebroken telmerken in de kap van het schip van de Bethlehemkerk zijn voorzien van een richtingsteken voor links en rechts. Meestal is dit richtingsteken niet meer dan een dwarsstreep aan de laatste streep van het telmerk. Dit systeem is door Janse aangeduid met de term 'Vlaamse telmerken'. Vlaamse telmerken komen naast Vlaanderen en Brabant ook in Engeland voor. In Nederland werd de Hervormde kerk in Brouwershaven in Zeeland lange tijd als noordelijkste punt genoemd. Opmerkelijk was wel dat het systeem vanaf omstreeks 1300 ook in de IJsselstreek gebruikelijk werd. De gebroken telmerken bleven in deze streek erg lang in gebruik. Zo zien we de telmerken terug in de kap van de middenbeuk van de Bergkerk in Deventer uit 1450.

Toognagel- en pengaten in de trekbalen duiden op de oorspronkelijke aanwezigheid van muurstijlen en korbelen. Deze elementen zijn bij het aanbrengen van de gewelven in het tweede kwart van de 16de eeuw verwijderd. De hanebalken zijn door grote houten nagels aan de horizontale langsbalen bevestigd en in de nokstijlen gepend. IJzeren nagels zijn weinig gebruikt, zelfs de windschoren zijn met houten nagels aan de jukbenen bevestigd. Van de kap op de hoofdbeuk zijn drie dendromonsters genomen. Helaas was het niet mogelijk om een verantwoorde datering te krijgen.

De kap van de smallere zijbeuk is later vervangen door een nieuwe kap waarbij oude elementen zijn hergebruikt. De kapconstructie bestaat uit twee gestapelde jukken met windschoren die boven met houten pennen vastgezet zijn en aan de onderzijde met ijzeren nagels. De gesneden telmerken op de jukken zijn rechts gebroken en lopen op in westelijke richting. De horizontale afstand tussen de jukken in de zuidelijke beuk bedraagt ongeveer 2.6 m.

In het gewelf van de noordelijke beuk van het middenschip is een ronde opening zichtbaar. Deze opening lag op de plek van een voormalig torenspitsje en diende om de luidklok naar boven te kunnen takelen. Het torentje werd op 28 augustus 1848 door de bliksem getroffen en brandde af.

De periode na 1370

In de periode na 1370 krijgt het klooster veel schenkingen. Dit tot groot ongenoegen van de pastoor van de St. Michaelskerk Reinier van Drynen. Van Drynen besluit om in 1387 de oude verdragen van het klooster niet meer na te komen waardoor het oude conflict uit 1339 weer opnieuw opstaat. Het klooster Bethlehem zelf besluit om hem bij de paus aan te klagen. De paus machtigde de abt van het klooster Middelburg om Reinier van Drynen in de ban te doen. In de tussentijd had het Zwolse stadsbestuur al een schikking getroffen tussen Reinier van Drynen en het klooster Bethlehem. In deze schikking wordt het volgende beschreven: *'houdende dat het clooster aan den tydeliken pastoor, voor den twistigen offer, en andere regten zoude moeten betalen drie heren pond, makende 42 stuivers; waar voor Reinier van Drynen van d'offer giften, en alle andere regten afstand doen moest, die hy op het clooster konde vermenen te hebben'*.

In 1393 spreekt de bisschop van Utrecht zijn zorgen uit over de misbruiken die in het klooster ontstaan zijn. Door de vele giften en schenkingen houden de kanunniken zich niet genoeg bezig met hun taak met daaraan verbonden verplichtingen. Een van die misbruiken is bijvoorbeeld het in opdracht van erflaters op bepaalde plaatsen in de kerk uitreiken van brood, bier, kaarsen en geld.

In de periode 1391-1430 probeert het klooster Bethlehem toe te treden tot het Kapittel van Windesheim. Dit zal uiteindelijk in 1430 onder het prioraat van Johannes Wael (1391-1433) worden bewerkstelligd.

De bouw van de Grote trans in 1397

Een belangrijke bron met betrekking tot de bouw van de Grote trans is een akte van 5 september 1397. In deze akte is samen met buurman Roelof van Ittersum een aantal belangrijke bepalingen met betrekking tot de uitbreiding van het klooster opgesteld:

- De bouw van de kloostergang langs het huis van Van Ittersum zal zodanig zijn dat deze aansluit bij de bestaande kloostergebouwen en *'dat de lageste muur, de tot Roelfs huyswerd staen sal, ommer bliven sal onder Roloffs glasevenster van sinen zael, al weerd oec, dattet waterpass hoger droge'*.
- Tussen het huis van Roelof van Ittersum en de nieuwe muur van de Grote Trans zal een 'ruem' van 2.5 voet blijven bestaan *'daer hoere beyder water van hoere druppen in vallen sal ende daer mogen de heren oec leyden 't water van hoere kercken'*. Het water dat van *'Roloffs cleyne camer'* op het dak van de kloostergang zal vallen zal in de 'stille' onder de kleine kamer worden geloosd.
- Roelof van Ittersum en zijn erfgenamen mogen geen opengaande luiken hebben aan de zijde van de Grote Trans maar *'boven deselve venster mach hi glasevenster setten ende de sal hi alle tijt dichte van glasen holden sonder argelist ende daer boven sal hi alle gate ten cloester werd to muren ende neet weder apenen.'*
- De kloosterlingen mogen voorzieningen treffen om te voorkomen dat het dak van de buurman op hun dak zou kunnen neerkomen.
- Van Ittersum is verplicht zijn dak met *'leyen of mit rede of strodake'* te dekken in plaats van met gebakken materiaal, om *'to verhueden, dat des cloesters dack, dat daer onder staet, te myn gebroken ende gestediget werde'*.
- Als het huis van Roelof van Ittersum in andere handen over zou gaan, dan heeft dat geen gevolgen voor de kloosterlingen, ze zullen *'staen op hoer statrecht gelyc dat ze deden eer deze vorwarde gededingt worden'*.

Naast de gang aan de kant van de Hof van Ittersum heeft de rondgang of trans ook aangesloten gezeten op de noordzijde van het koor. Hiervoor zouden oude kerkvensters moeten worden dichtgemetseld. Dit is volgens De Vries een verklaring voor de aanwezigheid van pleister aan de binnenzijde van dit metselwerk. In de noordmuur zijn in het zesde vak de contouren van een hoog spitsboogvenster te zien. De lage positie van dit venster geeft aan dat in de periode van het venster geen sprake is geweest van aangrenzende kloosterbebouwing. Het venster dateert dus van voor de aanbouw van de Grote trans. De twee hooggeplaatste vensters aan de noordzijde van het koor uit de periode 1411-1423 houden wel verband met de aanwezigheid van de Grote trans. In het zesde vak, zien we in het pleisterwerk boven de kerkvloer twee vormen aangegeven: links een brede korbboog, rechts een smallere vorm met een segmentboog. Korbboog en venster zaten in de rechtstand van het oorspronkelijke koor van de kapel. De korbboog zou in theorie op een doorgang kunnen wijzen, maar vorm en afmetingen maken een blindnis waarschijnlijker. Uit de aantekeningen van Berends blijkt dat deze 36 cm. diep was. Ook in de tegenoverliggende muur van de kapel, aan de zuidzijde, zijn de contouren van een dergelijke nis aangegeven. Blindnissen om stenen te sparen zijn een veel voorkomend fenomeen in kerken. Ter illustratie een afbeelding van de nissen in de Lebuïnuskerk in Deventer, waar ze 33 cm. diep zijn. In de Bethlehemse kerk werden ze blijkbaar in een latere fase dichtgezet.

De uitbreiding van het koor (1411-1430)

In de periode 1391-1430 wordt volgens de 18de eeuwse geschiedschrijver Van Hattum het koor van de Bethlehemskerk tussen 1391 en 1430 '*merkelyk verbeterd*'. Een vermelding die bevestiging vindt in het feit dat Rutger van Zon, rector van het eveneens tot de Moderne Devotie behorende klooster Hulsbergen bij Hattem, zijn fraters niet alleen opdracht gaf voor het bakken van stenen van de eigen kloostergebouwen maar ook voor het koor van de kerk van het klooster Bethlehem.³³

Het Cartularium van het Bethlehemklooster bevat een akte waarin Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht, op 1 augustus 1423 een gunst verleent ten behoeve van het koor. Hij bevestigt daarbij de wijding van het koor met het opgerichte altaar door zijn vicaris-generaal Mathias, bisschop van Budva.

De Vries gaat in zijn dissertatie daarom uit van de periode 1411-1423 en bestempelt het verhoogde koor van de Bethlehemkerk in Zwolle tot één van de oudste voorbeelden van het gebruik van Bentheimer zandsteen in Zwolle.³⁴ Het baksteenformaat van het koor is 22.5x11x5 cm met een corresponderende 10 lagenmaat van 63 cm.

Uit een onderzoek van Berends is gebleken dat op basis van de aansluiting tussen schip en verhoogd koor geconcludeerd kan worden dat de hoofdbeuk van het schip ouder is dan de verhoging van het koor.

In het nieuwe koor zijn twee hoog geplaatste vensters aangebracht. Het oostelijke venster was in 1846 voorzien van een gietijzeren raam. Het muurwerk van het westelijk venster bestaat uit bogen die rusten op consoles van basaltlava. Tijdens de restauratie in 1982 is de vulling in het venster verwijderd en zijn de traceringen in beide vensters gereconstrueerd. In de vensters zijn in dit jaar tevens ramen met prachtige historische voorstellingen aangebracht. De voorstellingen zijn ontworpen door Han Prins. Het noordelijke en het zuidelijke venster van het sluitingsvak van het koor zijn blind geweest. Ditzelfde geldt ook voor de vensters in de noordmuur van het schip. De blinde vensters in de koorsluiting hebben aan de binnenzijde elk twee bakstenen stijlen waaruit zich spitsbogen ontwikkelen. De drie andere vensters in de sluiting van het koor die later zijn dichtgezet, hebben in het verleden bakstenen harnassen gehad. Al deze harnassen zijn in 1846 verdwenen en vervangen door ijzeren ramen.

De vensters in de muurvakken die de aansluiting vormen tussen de koorsluiting en de noord- en zuidmuur van het koor worden gekenmerkt door gehalveerde brugijzers met naar binnen gerichte pennen. De ijzers wijzen op een oorspronkelijke driedeling. Onder deze twee vensters zijn hoge korfboognissen aanwezig met een diepte van ca. 30 cm. In de noordmuur, tegen de versmalling van het sluitingsvak, is tijdens restauratie verder nog een nis met segmentboog aangetroffen waarvan de wanden rondom bepleisterd zijn. Deze nis is weer dichtgemetseld. Rechts van de nis is een smalle nis met segmentboog aanwezig. De plaats en vorm van deze 7 m, hoge nis kan volgens kunsthistoricus A. Mekking in verband worden gebracht met de aanwezigheid van een sacramentstoren. In de sacramentstoren of tabernakel werd het Heilige Sacrament (de geconsacreerde hosties) in een ciborie bewaard. Het tabernakel was aan de binnenzijde wit en soms bekleed met zijde. Aan de buitenzijde bevonden zich gordijnen in de kleur van de liturgie. Een tabernakel moet dus eigenlijk gezien

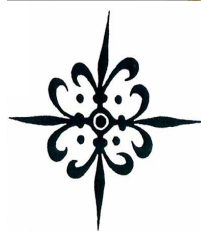
worden als een rijk versierde brandwerende kluis dichtbij het hoogaltaar of zijaltaar. Meestal bevindt het tabernakel zich in de noordwand van het koor.

Op dezelfde noordwand zijn twee rode, in dubbele cirkels omgeven, wijdingskruisen gevonden. In de hoeken van de kruisen zijn vier lelies aangebracht. Eén van de wijdingskruisen is aangebracht op de vulling van een dichtgezet venster. De kruisen zijn aangebracht bij de wijding in 1423.

De gewelven van het koor dateren uit de periode 1411-1430 en bestaan uit zandstenen gewelfribben. De gewelfribben tussen de drie vensters in de koorsluiting en in het westelijk deel van het koor komen samen op profielkapitelen. De overige ribben in de koorsluiting worden zonder profilering in de wand opgenomen. De gewelfribben, muraalbogen en gewelfkruisen in de twee westelijke koornissen zijn beschilderd met rode biezen en leliekruisen.

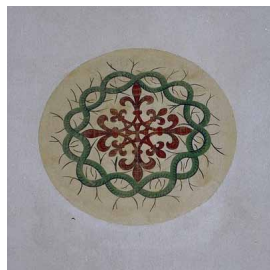
Wijdingskruis in rood uit 1423.

Twee westelijke gewelfvakken in het koor met beschildering; inzet: detail leliekruis.

Uit dezelfde periode dateert een sluitsteen in het gewelf van het koor met een Christuskop op een geplooid witte doek. Het gaat hier waarschijnlijk om de zogenaamde doek van Veronica, waarop de 'Vera icon' is afgebeeld. De doek van Veronica is één van de lijdenswerktuigen van Christus. Ditzelfde geldt ook voor de doorkronen rond rode leliekruisen die op de noordelijke- en zuidelijke koorwand zijn aangebracht.

De doek is aan de onderzijde voorzien van een gouden bies. De kop, de haren en de baard zijn beschilderd met bruine verf. De wenkbrauwen en ogen zijn in zwart en de lippen in rood weergegeven. Het geheel bevindt zich op een rode achtergrond. Een dergelijke sluitsteen gold in de kerkelijke architectuur als de laatste steen die in het gebouw aangebracht werd. Na het maken van het muurwerk werd eerst de kap met bijhorende dakbedekking opgericht. Pas daarna werden de gewelven gemetseld. Het aanbrengen van de sluitsteen als bekroning van het kerkgebouw was eigenlijk een interpretatie van de brief van Paulus aan de

Links: sluitsteen Christuskop met doek van Veronica (1411-1430).
Rechts: Lieliekruis met uit twee strengen samengestelde doorkronen in het koor (1411-1430).

Sluitsteen met de afbeelding van Augustinus (1411-1423).

Epheziërs. Waarin staat: *'Zoo en zijt gij dan niet meer vreemdelingen en bijwoners maar medeburgers der heiligen en huisgenoten Gods, gebouwd op het fundament der apostelen en profeten waarvan Jezus Christus is de uiterste hoeksteen op welken het geheel gebouw bekwamelijk te zamen gevoegd zijnde, opwats tot eenen heiligen tempel in den Heere'*. Op de sluitstenen is daarom in veel gevallen de beeltenis van Christus aangebracht.

Een tweede sluitsteen vertoont het borstbeeld van een bisschop, voorzien van mantel, mijter en kromstaf. Ook in deze sluitsteen zijn dezelfde kleuren bruine, zwart en rood gebruikt. De bisschop draagt in zijn rechterhand als attribuut een hart. Dit attribuut is een belangrijk kenmerk van Augustinus en verwijst naar de passage *'gij zult ons hart met Uw liefde als met pijlen doorschieten en Uw woorden zullen ons innerlijk doordringen'*.

Als derde sluitsteen van de Bethlehemkerk is een steen met de afbeelding van het Lam Gods bewaard gebleven. Het lam draagt met de rechterpoot een staf met aan de top een verguld kruis op een wit veld is aangebracht.

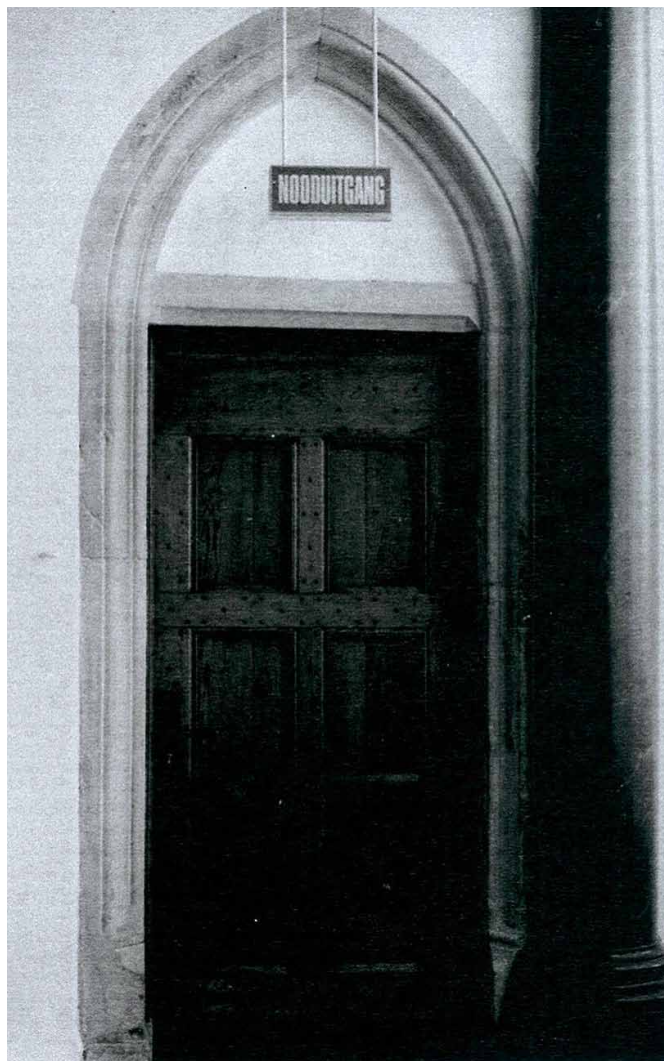
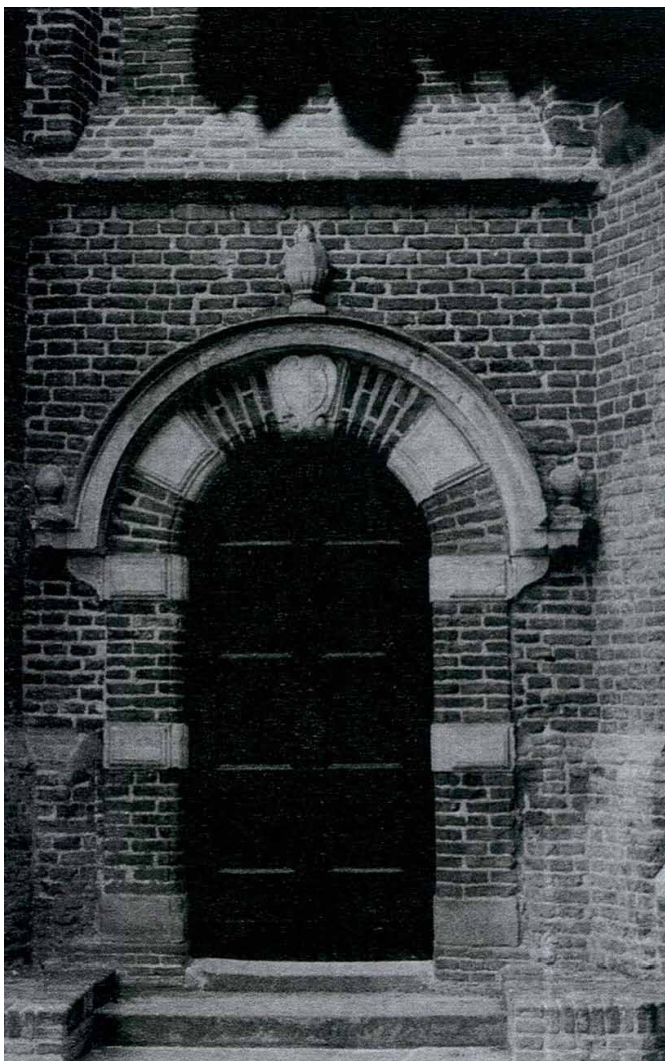
Boven de gewelven van het koor bevindt zich een kap van telkens twee gestapelde eiken jukken met flieringen. De windschoren zijn aan de bovenzijde gepend en aan de onderzijde tegen de jukken gespijkerd. De kap is voorzien van gesneden rechts gebroken telmerken die oplopen in westelijke richting.

In het eerste kwart van de 16de eeuw vinden er vermoedelijk weer verbouwingen aan het koor plaats. In 1520 wordt gestart met de bouw van het refter. Hiervoor zullen oudere kelders en funderingen zijn gebruikt. In het sluitingsvak van het koor is vermoedelijk in deze periode een doorgang gemaakt die bestaat uit een zandstenen geprofileerde spitsboog met bijbehorende deurposten.

In verband met de aanleg van de Nieuwe Markt in 1645 is in het noordoostelijke sluitingsvak een nieuwe toegang gemaakt. Deze toegang wordt aan de buitenzijde gekenmerkt door een geprofileerde bakstenen rondboog met zandstenen kussenblokjes. Op de sluitsteen van de boog is een cartouche met rolwerk aanwezig met daarin het wapen van de stad Zwolle. Bovenop de rondboog bevindt zich een zandstenen geprofileerde lijst met in het midden een siervaas en op beide uiteinden een bol.

Sluitsteen met Lam Gods (1411-1423).

Links: toegang aan de kant van de Nieuwe Markt uit de periode 1645-1650; rechts: toegang in zuidmuur onder het orgel uit de periode rond 1520.

De verbouwingen van het schip in de 16de eeuw

In 1524 werd gesproken van *'tymmeren in oer hof en groete schade geleden hebben, so van brandtschattinge, als anders'*.

Uit de rekeningen van de stad Zwolle valt af te leiden dat het kloostercomplex in december 1546 werd getroffen door een brand. Wat de schade van de brand is geweest is niet bekend. Wel is duidelijk dat het schip en de zijbeuk in deze periode van gewelven is voorzien. De gepleisterde muren boven de kruisribgewelven van het schip en zijschip vormen een belangrijk bewijs dat het schip pas in het tweede kwart van de 16de eeuw van gewelven is voorzien. Ook de aankoop van drie balken in 1548 en de schenking van glazen in 1553 en 1555 zullen ongetwijfeld te maken hebben met verbouwingen en overwelvingen van het tweebeukige schip.

De kraagstenen met maskers vertonen een renaissance karakter en kunnen volgens Bouvy gedateerd worden in de periode 1530-1540. Het bladornament van de schalkapitelen en het kapiteel van de wandpijler tegen de westmuur van het schip zijn volgens Ter Kuile in de 19de eeuw bijgewerkt. Hij komt tot deze constatering door het feit dat deze kapitelen zijn bijgewerkt met gips. Tijdens

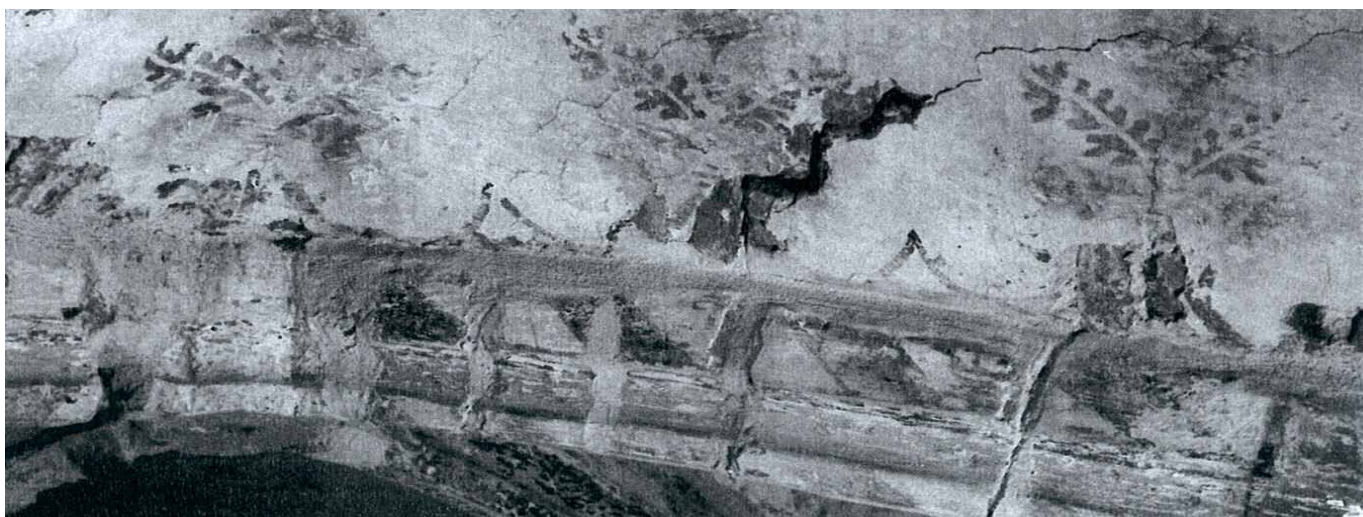
de restauratie van de kraagstenen met maskers werd duidelijk dat ook deze van gips zijn vervaardigd.

De overige gewelfribben sluiten aan op kapitelen met een gedrukte kelkvorm. De kruisribben die tegen de oude 14de-eeuwse triomfboog lopen, rusten op kraagstenen met maskers. Mogelijk heeft een uitstekende profielrand van de 14de Zeeuwse triomfboog oorspronkelijk op deze laatste kraagstenen met maskers aangesloten gezeten.

De gewelfribben zijn beschilderd in zwart met daarop witte lijnen die blokken vormen. Op de plek van de gewelfsluiting gaat deze beschildering over in een keperbeschildering geflankeerd door een in zwart, gesjabloneerde bladschildering met uitgespaarde nerf.³⁵ De gewelfkruinen zelf zijn beschilderd met een bruine bies die onderbroken wordt door een cirkelvormig bladornament. In de kerk zijn sporen van meerdere ingangen zichtbaar. De hoofdingang in de westgevel heeft vermoedelijk na de hervorming veranderingen ondergaan. De zandstenen doorgang met latei en spitsboog en dichtgemetseld boogveld doorsnijden een oudere bakstenen segmentboog.

Kraagstenen met maskers uit de periode 1520-1540.

Gewelfribben met daarop een keplerbeschildering en zwarte bladornamenten met witte nerf.

Voorbeeld van een cirkelvormig bladornament met aan weerszijden de doorlopende bruine bies.

Een tweede ingang onder het meest westelijke venster in de zuidmuur is eveneens voorzien van een geprofileerde zandstenen omlijsting met spitsboog. Beide ingangen zijn niet oorspronkelijk en worden aan de hand van vergelijkingen met portalen in de Broerenkerk rond 1500 gedateerd.

Ook de waterslaglijst die ter hoogte van de afzaten van de vensters en langs de portalen loopt, is op de hoeken voorzien van geprofileerde blokjes zandsteen en is waarschijnlijk niet veel ouder dan de twee ingangen.

Tot de verbouwing van het schip kan ook de al eerder genoemde ronde zuil in het westelijke gewelfvak genoemd worden. Deze zuil is samengesteld uit forse blokken zandsteen. Het basement rust op een onder de vloer gelegen ruitvormige zandstenen plaat. De ronde vorm en het materiaalgebruik plaatsen de zuil in de periode rond 1500.

De pijlerbeschildering met Christoffelvoorstelling

Op de plek waar de hoofdbeuk van het schip, zijschip en het zijkoor bij elkaar komen is op een pijler een schildering aangetroffen. De schildering bestaat uit een strook met daarin twee boven elkaar geplaatste figuren.

De onderste figuur is een knielende kanunnik in een biddende houding. Zijn gezicht is naar rechts gekeerd en hij draagt een zwarte pij met witte kraag. De zwarte pij lijkt te wijzen op een reguliere kanunnik van een gevestigde orde zoals de Augustijnen of Benedictijnen. Vernieuwende beweging als de Kartuziers, Cisterciënzers en broeders en zusters van het gemene leven (Moderne Devotie) werden eerder afgebeeld in een wit kleed met daaroverheen een zwarte cape. Rechts naast het hoofd is een wapenschild afgebeeld. Het wapenschild bestaat uit vier velden: twee zwarte en twee witte velden.

De tweede figuur is slechts voor een deel zichtbaar. Op het resterende deel is een rode, geplooid, mantel met daaruit een naar voren stekende hand te zien. De hand houdt een kralensnoer of rozenkrans vast. Boven de hand is nog een arm met hand zichtbaar. Dit keer is in de hand een lichtgeel kooitje of lantaarn geklemd. Rechts naast de rozenkrans is een liggend dier afgebeeld. Het dier ligt voor een achtergrond met daarop een landschap met bergtoppen. Het landschap lijkt door te lopen op de zuidzijde van de pijler en is daar in vijf vertikaal boven elkaar geplaatste vlammende harten aangebracht.

De schilderwijze van de pijler is uitgevoerd in een schilderachtige werkwijze. Een schildertechniek die na 1350 zijn toevlucht nam. Beide figuren zijn naar rechts gericht. De onderste figuur is gezien zijn houding en kleding een Augustijner koorheer. De bovenste figuur is waarschijnlijk de kluizenaar Cucuphas. Deze kluizenaar wordt vaak op de oever van een rivier afgebeeld en is bekend doordat hij de reus Christoffel de juiste levensweg heeft gewezen. De kluizenaar wordt ook wel gelijkgesteld aan de heilige kluizenaar en abt Antonius. Antonius voerde als attribuut een staf met 'tau' vormige bekroning en is vaak afgebeeld met een rozenkrans en varken (St. Antoniusvarken).

De Vries draagt wat betreft de plek van de Christoffelvoorstelling vier oplossingen aan. Hiervan zijn mijns inziens twee plausibel genoeg. De eerste oplossing is dat de schildering kan hebben doorgelopen op het blinde muurvlak dat door het hoogteverschil

tussen oude koor en schip was ontstaan. Dit kan alleen zijn gebeurd tussen 1333 en 1423. De sprong in de spanwijdte van de dragers van de triomfboog is hiervoor mogelijk een aanwijzing. Een tweede oplossing is dat de schildering ook in hetzelfde vlak rechts van de huidige pijler op de wand heeft gezeten. Deze wand is pas rond 1450 tijdens de bouw van het zijkoor opengebroken. Beide oplossingen lijken er op te wijzen dat de schildering van vóór 1450 dateert. Dit past goed bij de afbeelding van de Augustijner koorheer. Het Bethlehemklooster is immers in 1430 overgegaan tot het kapittel van Windesheim.

De bouw van het zijkoor rond 1450

Het zijkoor strekt zich uit over twee traveeën en kan aan de hand van bouwsporen later geplaatst worden dan het schip (1333-1367) het nieuwe koor (1423) en het in 1427 gestichte altaar. Ter Kuile dateert de bouw van het zijkoor rond 1500. Volgens De Vries kan de bouw rond 1450 gedateerd worden. Hij noemt hiervoor als eerste argument de vorm van het bladwerk op de kraagstenen van het gewelf. Dit bladwerk komt overeen met kapitelen in het zuiderzijdschip van de Lebuinuskkerk in Deventer uit de periode 1400-1463. Als tweede argument noemt hij het baksteenformaat 27x13.5x6.5 cm. en de corresponderende 10 lagenmaat. De 10 lagenmaat van 73 cm. komt overeen met die van het Zwolse Raadhuis (1448) en de Peperbus (ca. 1460).

De kap van het zijkoor heeft oorspronkelijk een zelfstandig schilddak gehad. De kenmerkende hoekkepers waren hiervan nog aanwezig. De sporenkap bestaat uit drie enkelvoudige jukken en hoekkepers. De jukken zijn voorzien van gesneden, links gebroken, telmerken die oplopen van west naar oost. De windschoren zijn zowel onder als boven gespijkerd. Oorspronkelijk hebben de winschoren gepend in de flieringen gezeten. De pengaten hiervan waren nog zichtbaar.

Onder de kap ontspringen de gewelfribben op kraagstenen met bladwerk. Onder het middelste paar kraagstenen zijn schalken aanwezig die op kraagsteentjes met maskers zijn geplaatst. In het zijkoor zijn dezelfde beschilderingen in de vorm van bladornamenten aangetroffen. Op het meest oostelijke gewelfvak werd een polychrome beschildering van Maria met het kind Jezus ontdekt. Deze schildering dateert rond het midden van de 16de eeuw.

In de sluitmuur van het zijkoor zijn twee kleine spitsboognissen aanwezig. De rechternis is het diepst en kan volgens Ter Kuile een zogenaamde *piscina* zijn geweest. Een *piscina* is een reinigingsbekken voor rituele doeleinden in een middeleeuwse kerk. Meestal uitgespaard in een muurnis in de zuid- of zuidoostwand van het koor, dicht bij het altaar. Vaak is de *piscina* tweevoudig: een bekken met een afvoer naar buiten voor het gewone waswater, o.a. ter reiniging van de handen van de priester, en een bekken met afvoer in de fundamenteën voor het waswater van het liturgisch vaatwerk.

Op het eind van de zuidmuur van het zijkoor is een vierkante trapkoker uitgebouwd. Deze trapkoker was oorspronkelijk door drie doorgangen bereikbaar en verbonden met een verdwenen kloostervleugel. Deze kloostervleugel moet dan tegen de blinde sluitmuur van het zijkoor hebben gestaan.

Pijlerbeschildering met Christoffelvoorstelling uit de periode 1333-1430.

De schildering van de apocalyptische voorstelling in het zijkoor van rond 1550

Op de schildering in het oostelijke gewelfvak is Maria met het kind Jezus afgebeeld. Maria, met kroon en lang haar, draagt een rood geplooid kleed met lage hals met daaronder een wit onderkleed. Zij is afgebeeld op een maancirkel en omgeven door een *mandorla* met vlamme stralenkrans. Links van Maria zien we een naakte Jezus die met beide handen een groot kruis vasthoudt. Linksonder bevindt zich een monster met rood lijf en zwarte vleugels dat opkijkt naar Maria en kind. Uit de open-gesperde bek komt een lange tong. Boven Maria zweven twee engelen met geplooid gewaden. De gezichten van de engelen zijn naar elkaar gewend en maken een biddend gebaar. De voorstelling is ontleend aan het twaalfde hoofdstuk van het boek de Openbaring van Johannes.

'Toen verscheen er een groot teken aan de hemel: een Vrouw, bekleed met de zon, maan aan haar voeten, en op haar hoofd een kroon van twaalf sterren. Zij was zwanger en kreet in haar weeën en in haar barensnood. Nog een ander teken verscheen aan de hemel. Zie: een grote rossige draak met zeven koppen en tien horens, en op zijn koppen zeven kronen. Zijn staart sleepte het derde deel van de sterren des hemels weg, en wierp ze op aarde. En de draak stelde zich op tegenover de Vrouw, die op het punt stond te baren, om zodra zij gebaard had, haar kind te verslinden. Zij baarde een kind van het mannelijk geslacht, dat alle volkeren zal weiden met ijzeren staf'.

De schildering is op dezelfde laag aangebracht als de blad-beschrijving. De voorstelling van Maria met kind zelf is later

overgeschilderd met een zwarte beschrijving in de vorm van een architectonisch decor met sierelementen.

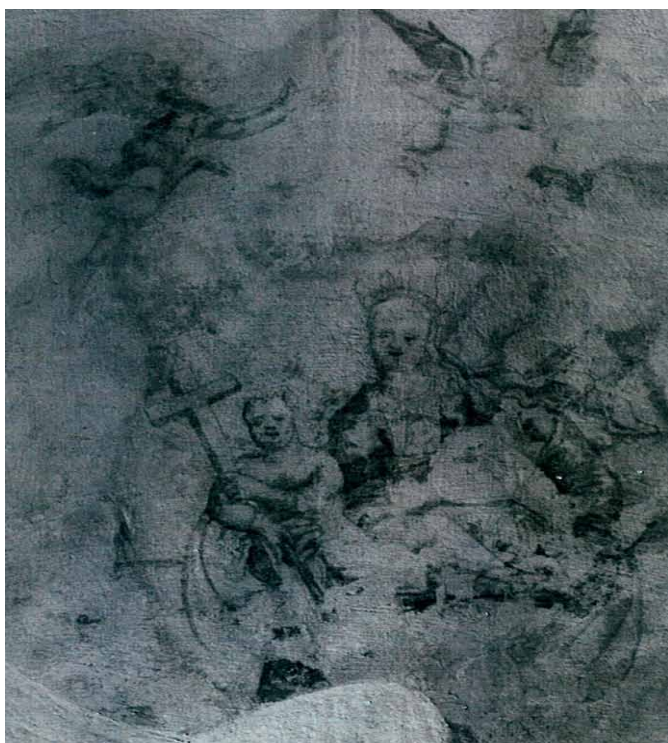
Op stilistische gronden kan de schildering van Maria met kind gedateerd worden in de periode 1575-1600. De kleding en de late-re overschildering doen een datering in de 16de eeuw vermoeden. Ook de sterke gelijkenis met de schildering van 'de vier uitersten' uit 1549 in het noorderzipschip van de St. Lebuinuskkerk in Deventer pleiten voor een datering in het midden van de 16de eeuw. De gelijkenis is zo treffend dat de hand van dezelfde schilder niet uitgesloten kan worden.

De bouw van een kapel voor een altaar ter ere van alle martelaren in 1427

Dit altaar zou aan de zuidzijde van de kerk op het kerkhof zijn gesticht. Aan de zuidzijde van de kerk is slechts op één plek een aanwijzing gevonden voor een aanbouw. Dit is in het westelijke travee van het omstreeks 1450 gebouwde zijkoor. Op de buitenmuur van het zijkoor is de aanzet van een gewelf of dakmoet aangetroffen die lager ligt dan de zolder van het zijkoor. Het spoor bestaat uit een dubbele laag van platte koppen die onder een hoek van 54 graden omhoog lopen. Tijdens de restauratie werd ook een doorgang van het koor naar deze uitbouw aangetroffen.

De periode 1546-tot heden.

Na de hervorming in 1580 kwam de kerk in handen van de protestanten. De hervormden of gereformeerden hielden eenmaal per zondag hun dienst in de kerk. 's Middags werd er een publieke catechisatie gehouden. In een besluit uit 1683 werd bepaald dat de zitplaatsen van de kerk 'gemeen blijven en alle particuliere banken opgeruimd zouden worden en dat niemand door het nage-len of anders vastmaken van de kussens enig recht tot de plaats zou verkrijgen'.

Voorstelling Maria met kind Jezus uit ca. 1550.

Schildering 'De vier uitersten' uit 1549 in de St. Lebuinuskkerk te Deventer.

Om het bezit van de Bethlehemkerk werd door de gereformeerden, hervormden en rooms-katholieken lange tijd gestreden. De grondwet van 1798 bepaalde dat er een scheiding plaats moest vinden tussen Kerk en Staat en dat na verloop van drie jaar elke godsdienst in de kosten voor haar eigen diensten zou moeten voorzien. In september van datzelfde jaar werden in het stadhuis vertegenwoordigers van de verschillende kerkgenootschappen uitgenodigd om overeenstemming over kerkelijke zaken te bereiken. Dit was het begin van een eindeloze discussie waarbij de rooms-katholieken de Bethlehemkerk en de Armenkamer in bezit wilden hebben samen met een bedrag van 3000 gulden. Van de geldeis werd al snel afgezien, de claim op de kerk bleef gehandhaafd. Onder Lodewijk Napoleon werd op 4 maart 1809 eindelijk een beslissing genomen. De Onze Lieve Vrouwekerk en het Armen-Fraterhuis werden aan de rooms-katholieken toegewezen. In 1919 werd door de Zwolse architect J.D.C. Koch een voorlopig plan opgesteld voor het herstellen van een gevel in de oorspronkelijke toestand. In dit plan werd vermeld dat de tracerings en middenstijlen ongeschonden waren. Het zandsteen van de hoofdingang is beschilderd en dient te worden schoongemaakt. Tevens zullen in de hoofdingang eiken deuren moeten worden geplaatst. Dit gold ook voor de luiken in de topgevels.

In een reactie van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg is uiteengezet dat de afdekking van de topgevels niet oorspronkelijk is, maar wel in het herstelplan behouden moeten worden. De beide openingen in de twee topgevels boven elkaar, door luiken gesloten, zijn er altijd geweest en moeten dus behouden blijven. Wel is de opening in de linker topgevel later aanmerkelijk vergroot. Mogelijk zullen na het uitbreken van de kozijnen nog aanwijzingen worden gevonden voor de juiste grootte van de openingen. Het grote venster boven de ingang zal van een harnas met daartussen glas in lood worden voorzien. Of de tracerings in dit venster origineel is, valt moeilijk te zeggen. Andere vensters geven hierover ook geen uitsluitsel omdat alle tracerings verdwenen zijn. Alleen in de koorluiting zijn nog laatgotische tracerings aanwezig. Naast dit linker venster zal ook het grote venster aan de rechterzijde opengemaakt moeten worden en van een ijzeren harnas met glas in lood worden voorzien.

In 1927 wordt door Koch een verzoek gedaan voor het opnieuw invoegen van de muren. De voegen zijn nog maar gedeeltelijk aanwezig. Voorstel is om de voegen uit te hakken en de gehele gevels opnieuw te voegen. Eventueel benodigd baksteenmateriaal voor het bijwerken is in bezit van het kerkbestuur. Het Rijksbureau voor Monumentenzorg wenste uitstel tot voorjaar 1928. Zij wilden eerst overleggen over de behandeling van het voegwerk en de samenstelling van de specie.

Koch meldt dat de kerkvoogden voornemens waren om het werk in ieder geval pas in 1928 en gedeeltelijk in 1929 uit te voeren. Hij grijpt deze gelegenheid tevens aan om het houtwerk van het Karel V huis te schilderen. Aan het schilderwerk van de zandstenen gevel zal niets gebeuren.

Tevens meldt hij dat de kerkvoogden eigenaar zijn geworden van een oud pakhuisje tegenover de oude synagoge (tegenwoordige Librije). Dit oud pakhuisje dat oorspronkelijk onderdeel was van een kloostergang van het Broerenklooster moet hersteld worden. In 1957 wordt er overwogen om een kleine kerk in de binnenstad te sluiten. In datzelfde jaar is de nieuwe Hervormde kerk

in Berkum gebouwd en zijn er plannen voor een kerkgebouw in Dieze. De kerkdienst in Dieze wordt dan nog in de kantine van Philips gehouden. Voor sluiting kwam de Bethlehemkerk in aanmerking. Belangrijk argument was dat in deze kerk een nieuwe schoorsteen van 4000 gulden gebouwd moest worden. Daarnaast was het gehele dak aan vervanging toe. Dit laatste zal maar liefst 100.000 gulden kosten. Ander argument is dat de drie hervormde kerken in de binnenstad te dicht bij elkaar liggen en te ver van de buitenwijken. De kerkvoogdij der Nederduits hervormde gemeente van Zwolle, gevestigd aan Grote Markt 18, wil daarom de kerk verkopen aan bijvoorbeeld de gemeente Zwolle.

Op zondag 22 juni 1958 werd de laatste dienst in de kerk gehouden. Een jaar later werd door het College van Kerkvoogden der Hervormde Gemeente aan de staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een sloopvergunning aangevraagd. Gelukkig luidde het antwoord van het ministerie anders: *'de Bethlehemkerk behoort tot een reeks belangrijke kloosterkerken welke in de IJsselsteden bewaard zijn gebleven. Het gebouw dat grotendeels nog uit de veertiende eeuw dateert bezit zeer interessante architectonische details. De tweebeukige ruimte, welke door latere verbouwingen enigszins heeft geleden, is op zich zelf nog bijzonder fraai. Het gebouw is van veel belang voor het stadsbeeld van Zwolle, aangezien het is gelegen aan het eind van de Sassenstraat op de hoek van een klein plein. Het bouwwerk is gelukkig van vrij hechte constructie en verkeert geenszins in een bouwvallige of gevaarlijke toestand. Op grond van het voorgaande stuit Uw verzoek om een sloopvergunning voor de Bethlehemkerk bij mij op ernstig bezwaar'*.

In 1959 richtte Bouvy van het Aartsbisshoppelijk Museum in Utrecht een brief aan de Rijksdienst met de vraag of deze zich wilde ontfemen over de reliëfs van Bremer zandsteen in de zuidmuur van de kerk.

In 1962 is de kerk door de stad Zwolle overgenomen voor het symbolische bedrag van één gulden. Voor het orgel werd 50.000 gulden betaald. De kerk kreeg een functie als tentoonstellingsruimte en cultureel centrum.

Door ruiling met de Broerenkerk, tevens eigendom van de gemeente, kwam de kerk in 1979 weer in handen van de Hervormde Gemeente van Zwolle. In verband met de bouw van het conservatorium had de gemeente Zwolle de Broerenkerk aangekocht. De kerk is in 1980 gerestaureerd. De restauratie is uitgevoerd onder leiding van architectenbureau ir. P.B. Offringa te Groningen door het aannemersbedrijf Schakel en Schrale.

Voorafgaand aan de restauratie zijn op vijf plaatsen kleine kijk-gaten gemaakt ten behoeve van onderzoek naar de fundering van de kerk. Tijdens de uitwerking van onderzoek naar het Bethlehemklooster kwamen tekeningen met daarop vijf locaties in de kerk te voorschijn. Deze tekeningen zijn in 1979 gemaakt door Ir. O.B. Offringa Buro voor Architectuur en Stedebouw B.V. Op de plek van één van de gaten is later een grotere put gegraven ten behoeve van de aanleg van een CV kelder. In deze put zijn door G. Berends van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg waarnemingen verricht. Tevens is door Arnold Carmiggelt, tegenwoordig gemeentelijk archeoloog in Rotterdam, in maart/april 1980 een primitieve schets gemaakt van de oostwand van deze put. In deze schets zijn duidelijk de sporen van begravingen zichtbaar.

5. De historische gegevens: Het refter

Het refter

Het refter moet volgens historische bronnen in 1520 gebouwd zijn. In een akte uit dat jaar wordt melding gemaakt van de verkoop van een jaarrente door de prior en procurator van het klooster '*ter tymerijnghe onses reventers*'.³⁶ De verzameling kelders onder het refter is ouder. De noordelijke kelder van de hoofdvleugel en die van de dwarsvleugel hebben dwarsgeplaatste gordelbogen met troggewelven, een keldertype dat in Zwolle doorgaans wat ouder is dan het begin van de 16de eeuw.³⁷ Het zuidelijke deel onder de hoofdvleugel heeft een kelder met ribloze kruisgewelven met pijlers in de middenas. Aan de zuidzijde vindt de aansluiting plaats met een dwars tongewelf.

De kelders die gebouwd zijn volgens verschillende principes, vormen de sporen van verschillende bouwfasen. De kelder met kruisgewelven heeft los gestaan van de kelder met gordelbogen. Deze laatste kelder is jonger dan die met kruisgewelven. Volgens Verlaan is deze kelder nooit naar de zuidzijde uitgebreid omdat daar al de kelder met kruisgewelven lag. Aan de noordzijde is de kelder later wel verlengd. Op de kelder zal een gebouw

met een afmeting van circa 7.5 m. bij 8 m. hebben gestaan.

Van de oude kelder met kruisgewelven kan vastgesteld worden dat deze nooit breder is geweest. Van de kelder is de westelijke kelder muur nog aanwezig, maar later doorgebroken. De oostmuur is niet teruggevonden maar heeft gelegen op de plek van de in de jaren 1915-1917 gebouwde zuidelijke zijvleugel. Op deze kelder heeft een pand gestaan met een breedte van circa 10 m. De lengte van het pand en de gevel aan de Sassenstraat is niet bekend. Tussen beide panden heeft een ruimte of steeg van 1.5 m. breed gelegen.

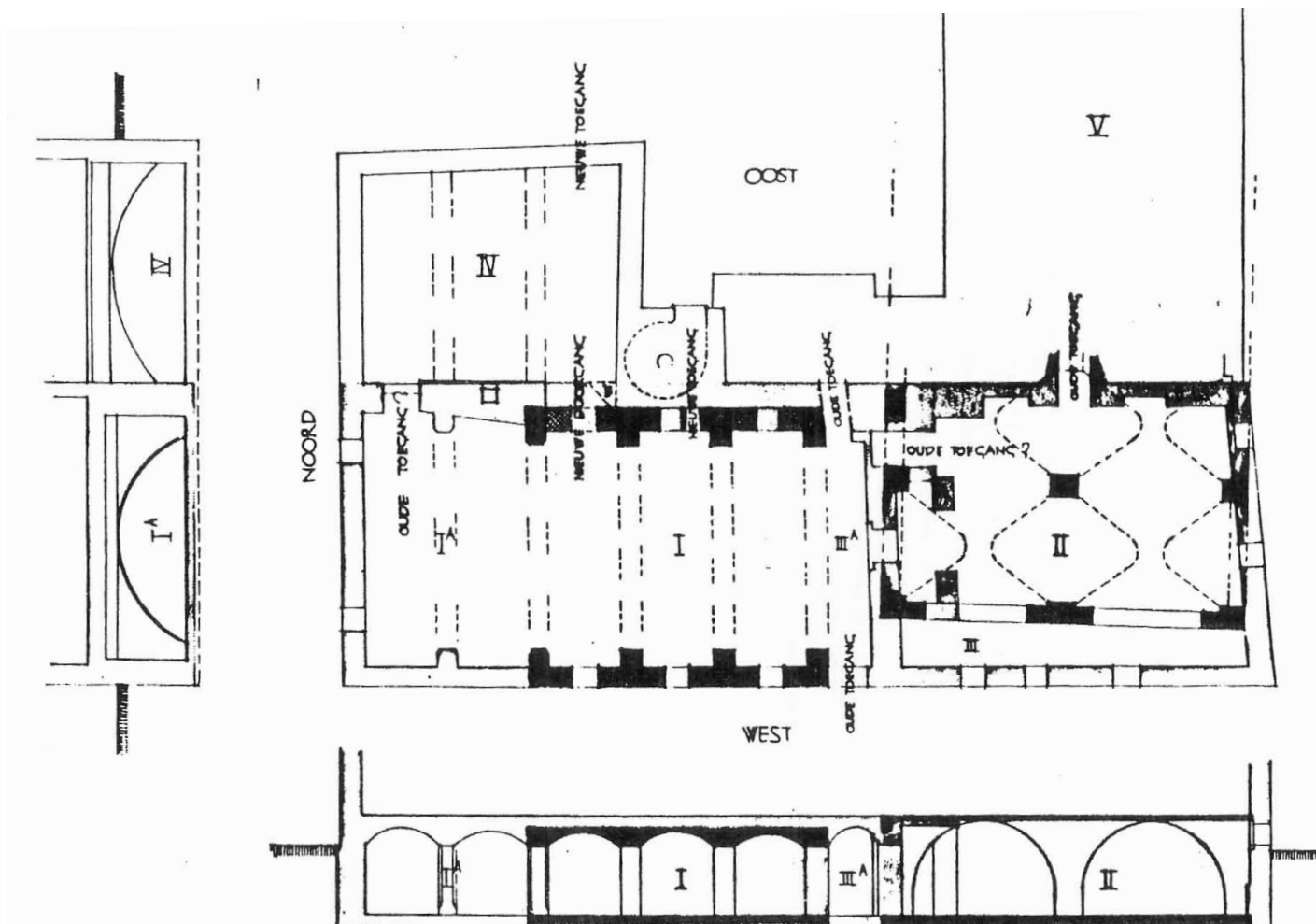
Verlaan gaat ervan uit dat voor de bouw van de noord-zuidvleugel van het huidige refter al het opgaande werk van de twee afzonderlijke panden gesloopt werd.³⁸ Mogelijk is dit in 1520 gebeurd. De kelder met gordelbogen met troggewelven is naar het noorden uitgebreid en loopt in een trechtersvorm uit op de nieuwe noordgevel. De oostmuur van de kelder is verbreed om als fundering te dienen voor de oostgevel van het refter. De oude kelder met kruisgewelven is gedeeltelijk gesloopt. Door deze kelder is een nieuwe zuidmuur van het refter geplaatst. Aan de buitenzijde is

de nieuwe gevel meer westelijk komen te liggen. Zowel de ruimte aan de westzijde als de plek van de voormalige doorgang of steeg is van een vlak tongewelf voorzien. De oude gewelven zijn aangepast om een egale begane grondvloer te krijgen. De kelder aan de noordzijde met dwarsgeplaatste gordelbogen met troggewelven is later toegevoegd.³⁹ Deze gordelbogen reiken van muur tot muur. Hoe de indeling van de begane grondvloer er heeft uitgezien is niet bekend. Verlaan heeft nog gewezen op de aanwezigheid van een vrij zware muur tussen de oude kelder met kruisgewelven en de voormalige doorgang of steeg. Aansluitend op deze muur zijn twee muurtjes door de kruisgewelven heen gemetseld. Dit zijn waarschijnlijk de fundamenteën geweest van opgaand werk. Opmerkelijk is ook een bouwspoor in de latere noordelijk toegevoegde kelder. Mogelijk gaat het hier om een aanzet van een oud kruisgewelf waarop tegenwoordig een zware gemetselde boog rust.⁴⁰

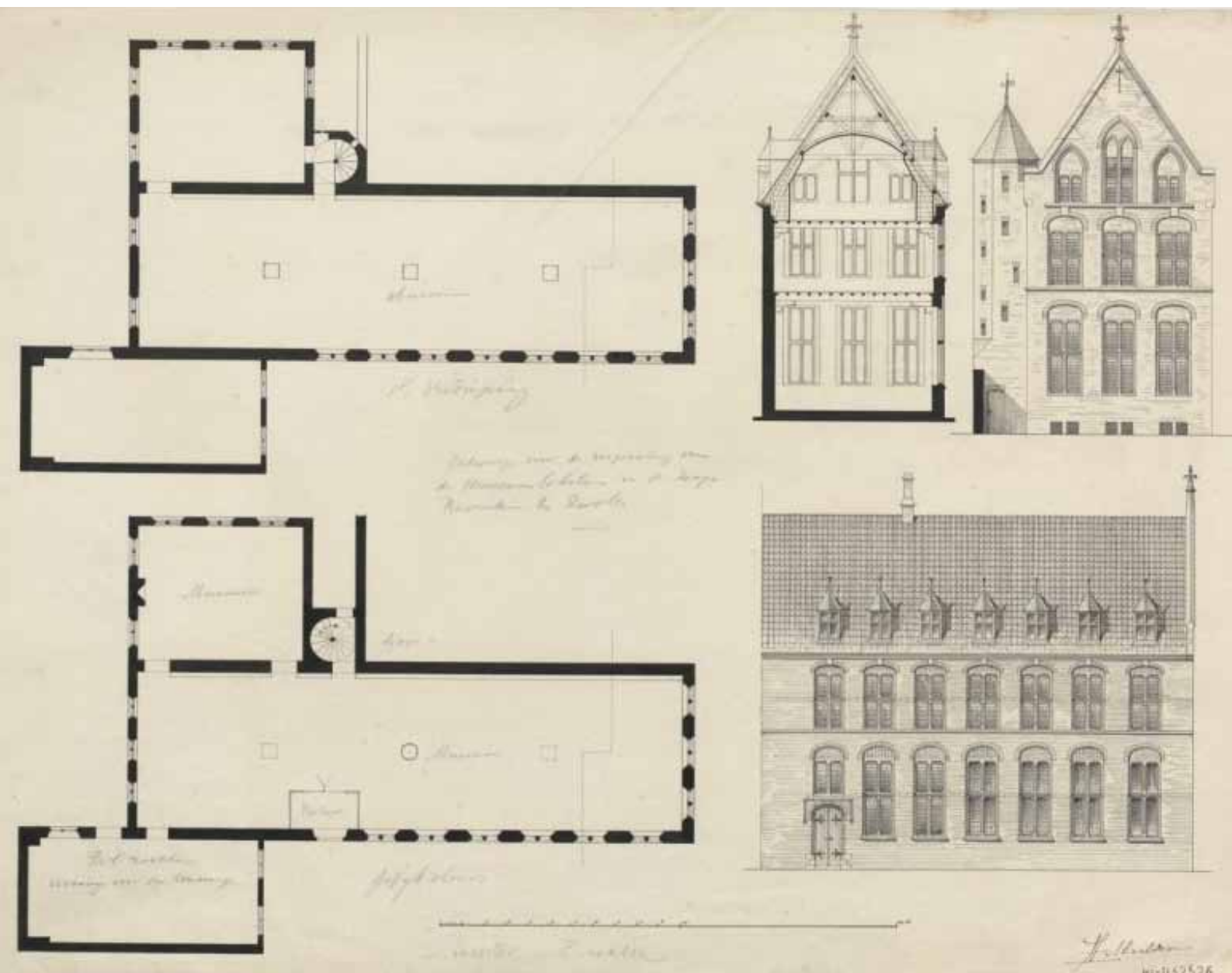
Waar de aanzet van het kruisgewelf het restant van is, is niet bekend. Dit geldt tevens voor de datering van de verschillende kelders. Uit het verslag van Verlaan blijkt in ieder geval duidelijk dat de bouwgeschiedenis van het refter tamelijk complex is.

De 26 m. lange hoofdvleugel van het refter is na 1520 in tenminste twee verschillende fasen tot stand gekomen. Scheidingsmuren en telmerken in de elf oorspronkelijke spantjucken geven aanwijzingen dat het zuidelijke deel in het verlengde van het noordelijk deel is toegevoegd.⁴¹ Het noordelijke deel met L-vormige plattegrond en traptoren lijkt tot één bouwfase te horen.

Het refter is in 1876 vergroot met een woning aan de Nieuwe Markt die in die periode toebehoorde aan de Nederduitsch Hervormde Gemeente. Op 12 mei 1876 vond de aanbesteding plaats van de verbouw en verandering van een gedeelte van het Rafter. Volgens het bestek ging het hoofdzakelijk om het uitbreken van de verschillende vertrekken, bedsteden, kasten, en schoorstenen. Daarnaast werden onder andere de buitenmuren opnieuw gevoegd en bepleisterd.

Tekening en foto van kelder onder het refter, naar Verlaan

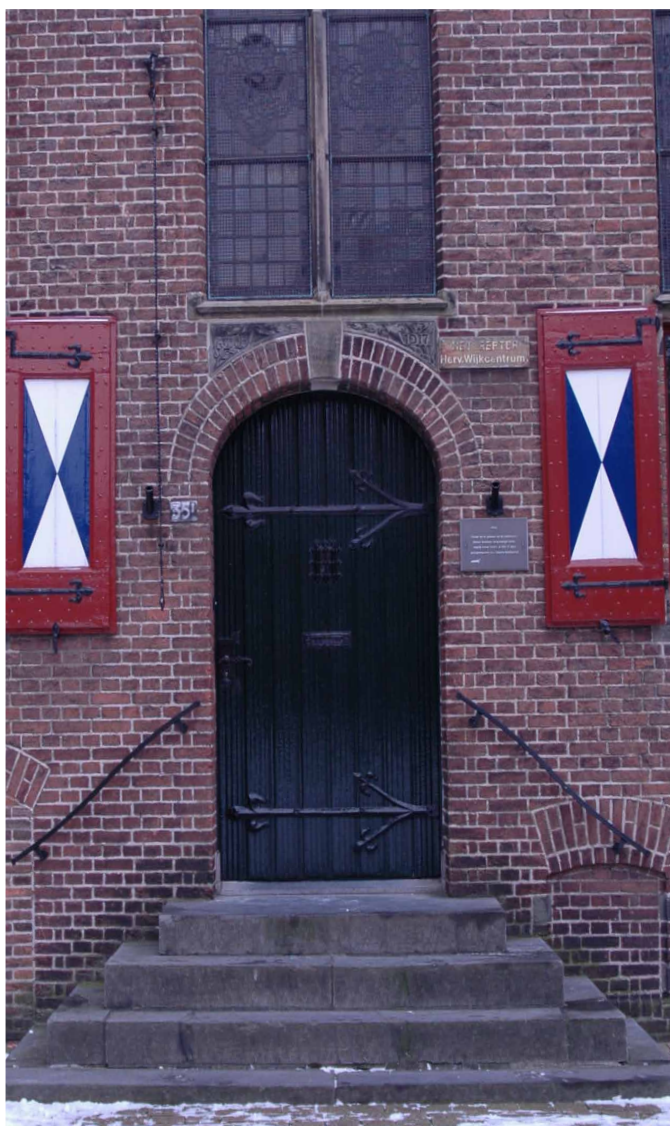
Refter van het Bethlehemklooster getekend in opdracht van de Rijksadviseurs in 1876.

In 1909 wordt door F.A. Hofer een pleidooi gehouden voor het herstel van het refter. Het college van burgemeester en wethouders waren in dat jaar voornemens om het gebouw te slopen. In het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundigen Bond (BKNOB) argumenteert hij het volgende:

'een opwekking is te meer hiertoe noodig, omdat het gebouw in zijn tegenwoordigen toestand bij oppervlakkige beschouwing niet opvalt. De westelijke gevel aan het Bethlemsche Plein toch, tot welks bezichtiging men zich gewoonlijk bepaalt, is geheel gepleisterd en verraadt in geen deele, dat de baksteen oostelijke gevel, thans zeer ingesloten, zoo schoone XVde eeuwse vormen heeft. Hoe de westelijke gevel er echter uit moet zien, volgens de plannen van de Rijksadviseurs, blijkt uit de hierbij afgebeelde teekening, aan hun mededeelingen ontleend. De baksteen, achthoekige traptoren, zoo sierlijk aan den achter-

gevel uitstekende, toont van buiten niet, dat hij inwendig een fraai waaiergewelf bergt, waarvan men slechts hier en daar in ons land een weerga vindt. Bouwvalligheid kan men als reden van de opruiming niet voorwenden, want trots alle stormen, die over het gebouw heengingen, torsen de met uitstekend steenen gewelven voorziene kelders, de sterke muren en de zolderingen met hunne balklagen hunne jaren met eere'.

Het refter is in de periode 1915-1917 gerestaureerd. Hierbij zijn de moer- en kinderbalken verloren gegaan. De elf spantjucken zijn wel bewaard gebleven. Aan de gesneden, gebroken telmerken is een onderscheid in het noordelijke en zuidelijke deel van de kap te zien. Vanaf de lagere scheidsingsmuren loopt de nummering van de telmerken zowel in noordelijke als in zuidelijke richting op. Tijdens een onderzoek in 1978 waren de spantjucken boven de dwarsvleugel helaas niet zichtbaar. Voor de restauratie

Steen met jaartal 1917 boven de ingang van het refter.

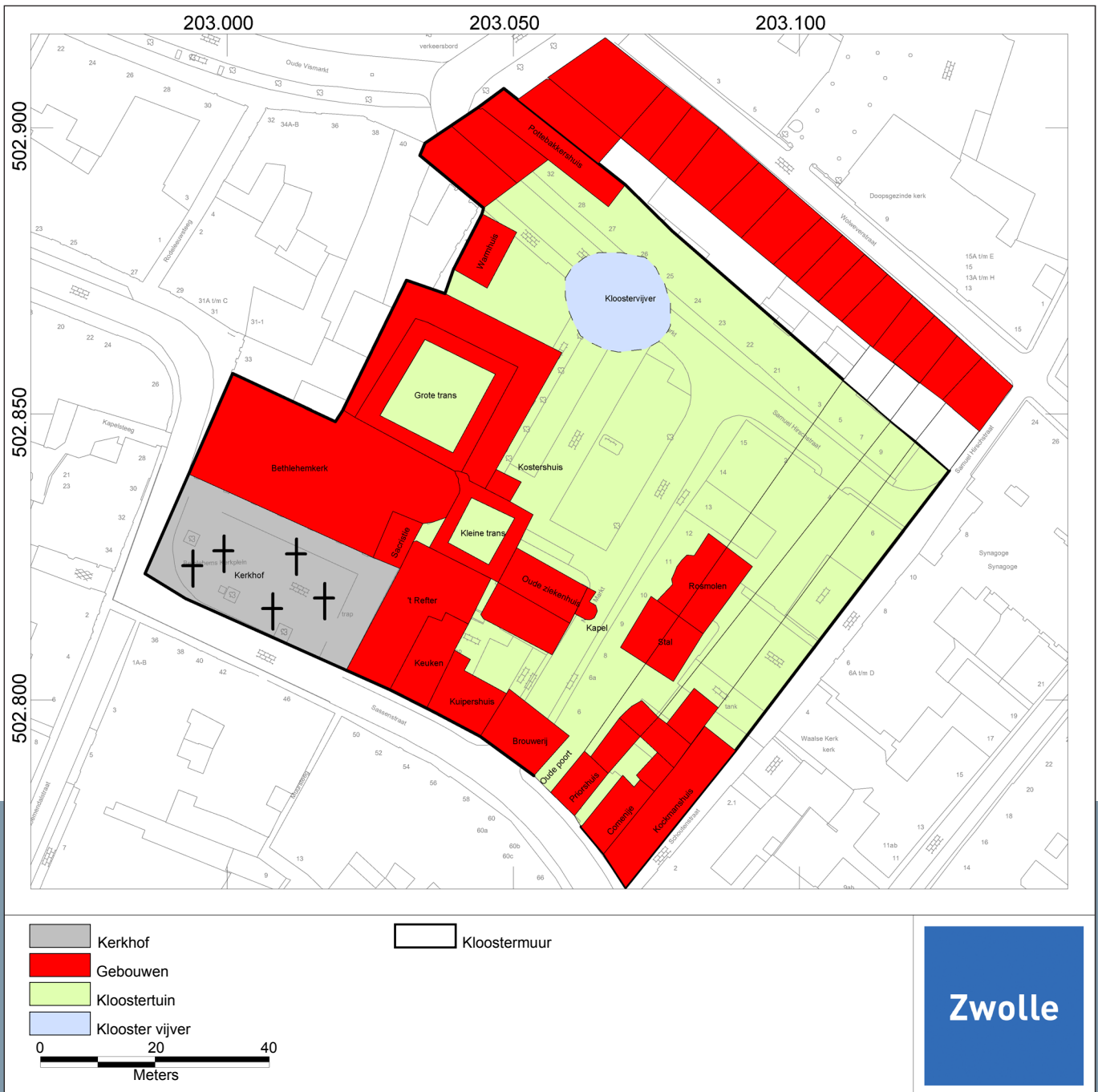
was het muurwerk in een slechte staat. Uitwendig zijn de muren daarom met nieuwe baksteen beklampt. De moeten en vroegere venster- en deuropeningen zijn in de nieuwe klamp teruggebracht. Alleen in de topgevel en de zuidmuur van de noordelijke dwarsvleugel zijn nog sporen van oud metselwerk zichtbaar. De twee eerste vensterrijen in de oostelijke topgevel zijn op basis van de oorspronkelijke vensters vernieuwd. De geveltop zelf is nieuw ontworpen maar wijkt wel af van het restauratieontwerp van 1876. In de periode 1915-1917 heeft het gebouw tevens een U-vormige plattegrond gekregen. Oorspronkelijk had het gebouw een L-vormige plattegrond met in de binnenhoek een traptoren met vierkante grondslag en achtkantige opbouw. De zuidelijke poot van de U-vormige plattegrond is dus een 20ste eeuwse toevoeging. Van het gebouw is de buitenste schil van het metselwerk compleet vernieuwd. Het is niet duidelijk of de huidige vormen van de vensters allemaal even betrouwbaar moeten worden geacht. De invulling van de vensters is een reconstructie. Vóór de restauratie waren slechts enkele bovendorpels van oude vensters bewaard gebleven. Tijdens de restauratie is ook de hoofdtoegang met trap

vernieuwd. Deze toegang bevindt zich op een plek waar een oudere ingang uit de eerste helft van de 19de eeuw heeft gezeten. De dwarsvleugel van het refter wordt gekenmerkt door een puntgevel waarin de verschillende verdiepingen gescheiden zijn door horizontale waterlijsten. De kruisvenster op de begane grond zijn gevat in korbboognissen met een kwarthol als kantprofiel. De nissen in de geveltop hebben spitsbogen. De horizontale waterlijsten, de kruisvensters, de hoekblokken in de gevel en de sluitstenen in de segmentbogen van de nissen zijn van zandsteen. Het centrale venster in de top van de gevel is aan weerszijden omgeven door tegels met ronde gaten. Deze tegels waren waarschijnlijk bedoeld voor de gierzwaluwen. In een muurdam tussen twee vensters is een natuurstenen plaat ingemetseld. De voorstelling is compleet verweerd.

In de binnenhoek van beide vleugels is een traptoren met achtkantige bovenbouw aanwezig. De toren wordt gekenmerkt door een stijgend tongewelf waarop de traptreden rusten. De functie van het refter in de periode van het klooster is onduidelijk. In het Middelnederlandsch handwoordenboek is de term refter (reefter) of reventer synoniem voor eetzaal, vooral in een klooster.⁴² Ook in het grootwoordenboek der Nederlandse taal, de Van Dale, is de term refter of reeffer gelijk aan een eetzaal. Het woord is afgeleid van het Latijnse *refectorium*. Na de reformatie is het gebouw voor diverse andere doeleinden gebruikt. Zo weten we dat er vergaderd werd door enkele gilden en dat er sport werd beoefend. In 1677 schijnt er zelfs een vergunning afgegeven te zijn aan een zekere Jean Charles die er drill- en schermles mocht geven.⁴³ In de 18de en 19de eeuw werden er zelfs toneelvoorstellingen gegeven. In het stadsarchief van Zwolle komt een verzoek aan de magistraat uit 1774 voor om het refter te laten verbouwen tot een concertzaal. In 1812 werd het gebouw ingericht tot kazerne. Na de functie van garnizoensmagazijn van de zevende afdeling werd het refter in 1843 toegewezen aan de Overijsselse Vereniging ter Ontwikkeling van Provinciale Welvaart. Deze vereniging vestigde in het gebouw een museum van naturalien, een kabinet voor fysische instrumenten en een bibliotheek. In 1905 is de verzameling overgedaan aan de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, die in dat jaar een museum inrichtte in het Drostenhuis aan de Melkmarkt. Tegenwoordig is op dit adres het Stedelijk Museum Zwolle gevestigd. Na 1905 is het refter in gebruik als Zwolse graanbeurs. De kelder werd gebruikt als wijnopslag ten behoeve van de firma Doijer en Pruimers. Na de ingrijpende restauratie in de periode 1915-1917 kreeg de Gemeentelijke Handelsschool onderdak in het gebouw. Deze school was hier tot 1966 in gevestigd. Later was het gebouw, tot 1979, in gebruik door de ANWB en de VVV. Op de bovenverdieping werden exposities gehouden. Na 1979 is het refter weer ingericht voor vergaderingen en catechisaties van de Hervormde gemeente.

Een reconstructie van de oostzijde en de noordwestzijde van het kloosterrein in de 15de eeuw

Op de plaats van het al in 1599 genoemde huis van Johan Kockman, de oude poort en de daarachterliggende bebouwing hebben in de 14de en 15de eeuw drie huizen gelegen met percelen die strekten tot de achterzijde van de grenzen van percelen aan de

Perceelindeling kloosterterrein in de 15de eeuw.

Wolweverstraat (Heilige Geeststeeg). Op de plaats van de perceelsgrenzen is omstreeks 1645 de Samuel Hirschstraat aangelegd. Direct oostelijk van de oude poort lag het huis van Johan de Bode. Het huis van Johan de Bode wordt al in een akte van 1388 vermeld. In dat jaar wordt uit dit huis een jaarrente van 4 pond verkocht aan Bernd Rebbeken. Deze jaarrente was eigendom van Heyne op der Bruggen. Op dit huis rustte in deze periode al een andere jaarrente van 4 pond ten behoeve van Lubbert, de zoon van Willam de Visscher. In de akte wordt beschreven dat het huis ligt tussen de heren van Belheem en het huis van meester Riquyn de Smede.⁴⁴ In 1417 verkoopt Bette, op dat moment weduwe van Johan Bode, haar huis dat bezwaard is met een jaarrente van 8 pond aan de prior en het convent van reguliere kanunniken van het Bethlehemklooster. Dit huis wordt op dat moment gesitueerd tussen het gebied van het klooster en Johan Riquynssoen in de Sassenstraat en strekt zich uit van de Sassenstraat tot aan de hoven van Willem Visscher en Dyrck van der Nyerstat. De verkoop zal pas van kracht zijn wanneer het klooster haar huizen en stukken grond buiten de kloostermuren achter de huizen in de Heilige Geeststraat (Wolweverstraat) aan wereldlijke personen verkoopt.⁴⁵

Van het perceel van Riquyn de Smede is een akte overgeleverd waarin staat dat het achterste stuk van het perceel dat tussen het Bethlehemklooster en het huis van Berent van Maenen in de Sassenstraat ligt, aan het Bethlehemklooster verkocht wordt. Tevens wordt duidelijk dat het huis een dwarshuis betreft en dat binnen het achterstuk van het perceel een stuk land ligt van Berent van Maenen. Dit laatste stuk land wordt gesitueerd tussen de put en het huis van Dirck Coenenssoen.

Het dwarshuis aan de Sassenstraat is in 1443 eigendom van Johan Riquynssoen en zijn vrouw Guede. Bij de verkoop van de achterzijde van het perceel aan het klooster is bepaald dat in de achterkant van het huis, dat uitkijkt op het verkochte stuk, slechts twee glasvensters met ijzeren tralies aanwezig mogen zijn. Deze glasvensters zullen bij het overlijden van Johan Riquynssoen dichtgemetseld moeten worden. Verder is bepaald dat de luiken in de kamer boven het secreet dichtgehouden moeten worden. De goot van het huis mag slechts tot een komende verbouwing op het terrein van het Bethlehemsklooster afwateren en moet daarna afwateren richting straat.⁴⁶

Het volgende huis is in 1443 eigendom van de al eerder genoemde Berent van Maenen. Deze Berent van Maenen is dezelfde persoon als de in 1435 genoemde Berent van Maenen Jacobssoen die in dat jaar samen met zijn vrouw Bette ter Weden een geschil heeft met de kinderen van Bette ter Weden, Johan en Gheert. Het gaat hierbij om de kinderen uit haar eerste huwelijk met Gheert van Ittersum. In dit geschil wordt afgesproken dat Berent en zijn vrouw een kwart van het huis dat tussen een openbare straat ligt en het huis van Johan Riquynssoen in de Sassenstraat mag behouden. Daarnaast moet Berent 300 guldens betalen over een perceel land in Westenholte dat vervolgens als lijfrente zal dienen voor zijn vrouw. Dit stuk land zal Berent na het overlijden van zijn vrouw nog vier jaar mogen gebruiken maar dient daarna toe te komen aan Bette's zoon Gheert van Ittersum.⁴⁷

In totaal worden tussen de oude poort en de Schoutenstraat drie percelen met woonhuizen aan de Sassenstraat gesitueerd. Deze woonhuizen grenzen op de plek van de latere Samuel Hirschstraat aan percelen met huizen aan de Wolweverstraat.

In een reconstructie van De Vries is aangegeven dat het perceel van Johan de Bode grenst aan het huis van Willem Visscher Andriess en het huis van de familie van der Nyerstat. Willem Visscher Andriesssoen is meensman en provisoor van de begijnen en wordt als eigenaar in akten uit 1417, 1430 en 1436 genoemd.⁴⁸ Het huis van de familie van der Nyerstat is waarschijnlijk meerdere generaties in dezelfde familie gebleven. De eerste vermelding van een Johan van der Nyerstat dateert uit 1395. Hierin wordt vermeld dat het huis aan de Heilige Geeststraat en naast het huis van Johan van Herle is gelegen.⁴⁹ In 1417 wordt Dyrck van der Nyerstat als telg van de familie genoemd. Dyrck wordt ook in het hoofdgeldregister uit de periode 1410-1417 vermeld. Een derde lid van de familie is Tyelman van der Nyerstat. Hij heeft in 1430 een stuk land dat bij het huis van Willem Visscher Andriesssoen was gekomen in erfpacht gekregen voor 5.5 herenpond. Het land ligt tussen het huis van bovengenoemde Willem Visscher Andriess en het huis van Dirc Koenen in 'des Hiligen Geestesstrate, die men de (Wol) Weverstrate noemt'.⁵⁰ Opmerkelijk is dat dezelfde Willem Visscher Andriess samen met zijn dochter Trude jaarrentes bezit uit het huis van Tyelman van der Nyerstat.

Het derde huis aan de Wolweverstraat is in handen van Dirc Koenen. Dit perceel wordt in verschillende akten uit de periode 1430-1446 genoemd.

Het laatste huis op de hoek van de Wolweverstraat en de Schoutenstraat is het huis van Goesen van Zonsbeke en zijn vrouw Fenne. In een akte uit 1466 wordt vermeld dat het echtpaar in bezit is van 2/3 van het huis dat zij aangekocht hebben van Herman Grymme.⁵¹ In 1484 worden er andere eigenaren genoemd. Henrick Boldewijnssoen verkoopt aan Jacob Broickhuiss een jaarrente uit 2/3 gedeelte van een huis.⁵² Na een hiaat in de onderzoeksgegevens van de woonhuizen aan de Wolweverstraat krijgen we vanaf het derde huis vanaf de hoek Wolweverstraat/Gasthuisplein weer een indruk van de eigendomssituatie.

Het derde huis aan de zuidzijde vanaf de hoek gezien is in 1433 eigendom van Henric Brincke. Naast dit pand ligt het huis van Arent en Heilwich Tielmans dat zich tussen het huis van Wilhelmus Hulscamp en het huis van Henric Brincke bevindt. Opmerkelijk is dat het huis in de 'Zassingstrate, die nu Weverstraet heet, gelegen is' en zich van de straat tot achter het terrein van het klooster uitstrekt.⁵³ Wordt hier met de benaming Sassenstraat de wijk genoemd?

Het hoekhuis Wolweverstraat/Gasthuisplein is in 1386 eigendom van Yden van Zoesele en wordt in 1420 eigendom van de al eerder genoemde Wilhelmus Hulscamp. Dit huis ligt volgens de akte op de Aa.⁵⁴

Naast dit huis ligt het huis van Johan Esschinghe dat in de 'Zassingstraten' gelegen is. De prior en het klooster ruilen in 1386 een jaarrente van 5 pond uit dit huis.⁵⁵ In 1420 verkoopt het klooster Bethlehem aan Hertgher Gherytsoen een jaarrente van een kwart wijn uit het huis van Johan Essching. Het huis is op dat moment eigendom van Gheert Loyaen en ligt tussen het huis van Herman van Versen en Wilhelmus Hulscamp.⁵⁶ Johan Esschinghe is net als Herman van Versen en Roelof van Ittersum een gerichtsmann. Johan heeft in 1371 het burgerrecht gekregen en wordt als provisoor en raadsman van het Heilige Geestgasthuis vermeld.

Het laatste huis in deze hoek van het kloosterterrein is in 1386 nog onderdeel van het klooster en wordt in 1387 gepacht door Herman van Versen voor een jaarlijks bedrag van 8 pond. Het ligt tussen het huis van Johan Essching aan de ene kant en de boomgaard en het huis van Roelof van Ittersum aan de andere kant in de Sassenstraat bij het water. In de akte over dit huis wordt gesteld dat het regenwater van de hofstede voor altijd mag afwateren op het kloosterterrein. Wel wordt bepaald dat alleen aan de zijde van de boomgaard glazen vensters aanwezig mogen zijn. Dit houdt in dat openslaande luiken niet zijn toegestaan.⁵⁷ Over Herman van Versen weten we dat hij in 1380 het burgerrecht verkreeg en gerichtman was. Uit de reconstructie van de oostelijke en noordwestelijke zijde van het kloosterterrein wordt duidelijk dat de toegang tot het terrein uitsluitend via de oude poort in de Sassenstraat plaatsvond. De latere toegangen tot de Nieuwe Markt, vanaf de Oude Vismarkt/Gasthuisplein en de Samuel Hirschstraat, zijn pas in de 17de eeuw ontstaan. De rij huizen vanaf de Hof van Ittersum tot aan de Wolweverstraat was gesloten. Opmerkelijk is dat de huizen aan de Wolweverstraat en het deel Oude Vismarkt/Gasthuisplein in de bronnen worden aangeduid als in de Sassenstraat gelegen. Het enige onderscheid heeft te maken met de ligging bij het water, waarmee de Grote Aa wordt bedoeld. Aangezien de huidige Wolweverstraat, voorheen Heilige Geeststeeg werd genoemd, gaan we er van uit dat met de naam Sassenstraat mogelijk de wijk wordt bedoeld.

De reconstructie van de overige kloostergebouwen in de periode 1599-1645

Voor het maken van een reconstructie in deze periode is gebruik gemaakt van een artikel van Hoefer *'Eene bijdrage tot de oudste plaatsbeschrijving van Zwolle'* uit 1904. Hij schetst hier voor het zuidoostelijk deel van het kloosterterrein de situatie zoals deze uit Geestelijke rekeningen, aktes en aanlegplannen voor de Nieuwe Markt omstreeks 1645 naar voren komt.

De keuken

Naast het refter lag aan de oostkant aan de Sassenstraat de keuken. Na de reformatie werd de keuken in 1599 bewoond door ene Pouwel die Leeke van Winsum met Trijne. Beide lieden betaalden geen huur of renten. Ditzelfde gold ook voor de in 1617 genoemde bewoonster Stine.

Het Kuipershuis

De naam Kuipershuis is volgens Hoefer ontleend aan Arent Kuiper. Arent werd in 1621 als huurder vermeld. In 1642 is Michiel Michielsen de huurder en een jaar later Lubberdt Hendricksen. Lubberdt was de weduwe van Arent Kuiper. Alle huurders betaalden jaarlijks een bedrag van 16 gulden. In 1646 is het Kuipershuis samen met de brouwerij gekocht door Hans Eckelboom.

De brouwerij

Aan de Sassenstraat lag naast de keuken de brouwerij. Bij deze brouwerij hoorde ook een rosmolen en stal. De rosmolen en stal lagen op de plek waar in 1645, tijdens de aanleg van de Nieuwmarkt acht nieuwe huizen zijn gebouwd. De brouwerij, rosmolen en stal zijn in 1599 verhuurd aan brouwer Hendrik

Schutte.⁵⁸ De brouwerij was in 1627 verhuurd aan Hans Engbers. In 1640 is Willem Jansen de huurder. Brouwerij en rosmolen gingen in 1641 over op Hans Eckelboom voor een jaarlijks bedrag van 75 gulden. In 1646 koopt dezelfde Hans Eckelboom de brouwerij met bijbehorende woning en het aangrenzende Kuipershuis voor maar liefst 1200 gulden. Bij deze transactie hoorde ook nog een strookje grond van 3 voet voor de prijs van 60 gulden. Hans was niet in staat om de koopsom te voldoen en diende daarom jaarlijks een bedrag van 63 gulden aan rente te betalen. Dit bedrag was een stuk minder dan het oude bedrag dat hij in 1641 moest betalen. In de geestelijke rekeningen wordt dit bedrag tot 1676 vermeld. Na 1646 is om een betere toegang tot de Nieuwe Markt te krijgen een deel van de brouwerij gesloopt. Op de plek van dit deel van de brouwerij wordt een nieuwe poort met een breedte van 23 Zwolse voet gemaakt.

Het poorthuisje

Naast de brouwerij aan de Sassenstraat lag in ieder geval in de periode 1599-1633 een poorthuisje. Dit huisje lag ten westen van de oorspronkelijke poort naar het kloosterterrein en was vermoedelijk later onderdeel van de brouwerij. In 1599 werd het poorthuisje bewoond door Herman die Leeke. In 1623 krijgen we inzicht in de jaarlijkse rente. Jennechien woont op dat moment voor drie goudgulden per jaar in dit huisje. Vermoedelijk is kort na 1623 het poorthuisje gesloopt.

De Comenije

In de beschrijving door Hoefer wordt oostelijk van de oude poort de 'Comijnje' gesitueerd. Van dit pand worden echter geen namen van huurders of eigenaren overgeleverd.

Nieuwe woning naast de poort

Deze woning ligt achter de bovengenoemde Comenije en is vermoedelijk bereikbaar via een gang aan de oostzijde. Deze gang ligt tussen de Kockmanskamer of Kockmanshuis en de Comenije. De woning ligt met een zijde aan de binnenplaats van het voormalige klooster.

Dit pand wordt omstreeks 1628 vervangen door een woning die vermoedelijk niets met het klooster te maken heeft gehad en in de rekeningen als *'nye woeninge naest die poorte'* wordt aangeduid. Deze woning werd in 1641 gekocht door timmermansknecht Arent Joesten voor 200 goudgulden. Op een tekening van omstreeks 1645 is dit huis onder de naam *'arents huys'* weergegeven. Aan de oostzijde van dit huis lag een gang met aangrenzende plaats.

Het Priorshuis, de Paterscaemer of de Procurators behuisinge

Dit pand ligt naast de bovengenoemde woning ('arents huys') en wordt in 1617 als *'die procurators behuisinge'* in de rekeningen vermeld. Bewoner is op dat moment Dithmer Grevinck voor een bedrag van 12 goudgulden per jaar. In 1623 is het onder de naam *'des paters caemer'* bekend. Hoefer leidt hieruit af dat *'de paterscaemer'* gelijkgesteld moet worden aan het eerder al in 1599 genoemde Priorshuis. Opmerkelijk is echter dat hij ook het verderop behandelde kostershuis identificeert met de paterscaemer. Is er sprake van een plaatsverwisseling van de paterscaemer of is er bij de toewijzing een fout gemaakt. Dit Priorshuis was op dat moment voor 12 goudgulden verhuurd aan de weduwe Kistemaekers.

Indeling kloosterterrein 1599 - 1645.

In 1641 wordt het pand gekocht door Jan Claessen Hackfoort. Hij doet dit voor de weduwe van Jacob van Eck. Waarschijnlijk is deze weduwe dezelfde persoon als 'Juffer Grevings' die in deze periode in het pand woonde en ook op de overzichtsplattegrond van omstreeks 1645 voorkomt. In 1644 verviel de woning aan de stad en een jaar later wordt het door een dochter van Mr. Volckers voor niets bewoond. In 1646 wordt het eigendom van Gerrit Albers voor een bedrag van 690 goudgulden. Gerrit krijgt een jaar later kwijtschelding van een bedrag van 310 goudgulden en 24 stuivers wegens geleverd hout aan de stad en de Geestelijkheid. Net als het 'arents huys' grenst dit huis ook met de korte zijde aan het binnenhof van het klooster. Schuin tegenover het huis bevond zich de al eerder genoemde stal met rosmolen. Tussen de stal en het 'Juffer Grevings huys' lag een doorgang die uitkwam op een ommuurde plaats met stenen waterput.

Kockmanshuis

Net voorbij de poort naar het kloosterterrein lag het Kockmanshuis. Het huis lag op de hoek van de tegenwoordige Schoutenstraat en strekte van de Sassenstraat tot de huidige Samuel Hirschstraat. Dit huis was al in 1599 in erfpacht door burgemeester Johan Cockman. In dat jaar wordt in de rekeningen melding gemaakt van een stuk van 'den Belheemss Hoff' waarvoor jaarlijks 4 goudgulden werd betaald. Deze pacht som liep in ieder geval door tot het jaar 1647. In 1645 verzezen er aan de westzijde van dit perceel acht nieuwe huisplaatsen 'bylanges joncker Cockman's hoffmuire' wat aangeeft dat het perceel doorliep richting de Wolweverstraat. Op oud kaartmateriaal van vóór 1645 is zichtbaar dat de muur langs de Schoutenstraat doorliep tot aan het hoekhuis Wolweverstraat/Schoutenstraat. De huidige Samuel Hirschstraat bestond nog niet en is ten behoeve van de aanleg van de Nieuwmarkt aangelegd.

Kloostermuur aan de westzijde van de Schoutenstraat

De Schoutenstraat vormde de oostgrens van het kloosterterrein. Volgens Hoefer heeft langs de westzijde een kloostermuur gelegen. Deze kloostermuur lag voor een groot deel onder de huidige straat en is daarom tijdens het archeologisch onderzoek in 2008 en 2009 niet teruggevonden.

In de rekeningen van het klooster Bethlehem wordt vermeld dat aan de Schoutenstraat buiten het kloosterterrein vier kleine huisjes hebben bestaan die in de periode 1618-1647 voor niets verhuurd werden.

Kloostermuur aan de zuidzijde van de Wolweverstraat

In de Wolweverstraat of voormalige Heilige Geeststeeg, vonden men al in de periode 1480-1490 huizen die aan de achterzijde grensden aan het klooster. Zo wordt in 1482 gesproken van een huis van Luken Kute en zijn vrouw Eelsken waarvan de jaarrente berust bij het klooster. Ook zal volgens deze akte het klooster een stuk land ter grootte van 5 roeden krijgen dat achter het huis van Luken Kute en buurman Tylman van der Neyerstat gelegen is.⁵⁹ In 1485 verkoopt Willem Vyncke zijn huis dat tussen het huis van Tylman van der Neyerstat en een ander huis van Willem Vyncke in de Wolweverstraat ligt. Interessant bij deze verkoop zijn de vermelding van een secreet met twee stoelen en de ligging van een weg tussen het huis van Willem Vyncke en de gang van het kloos-

ter. Deze weg liep van een straat naast het Cadenetershuys naar het land van het klooster.⁶⁰ Een paar maanden later vermaakt dezelfde Willem Vyncke voor zijn zieleheil en dat van zijn ouders bij testament drie huizen met kamers, gaarden en wegen aan het klooster.⁶¹ Voor veel van de huizen wordt bepaald dat het niet toegestaan was om aan de zijde van het klooster aanbouwsels of ramen aan te brengen zonder uitdrukkelijke toestemming van het klooster. In de gevel mogen uitsluitend staande, dichte vensters gemaakt worden.⁶² In een andere akte met betrekking tot het huis van de al eerder genoemde Luken Kute wordt eveneens vermeld dat alle deuren en vensters in de achtergevel dichtgemetseld moet worden. Een glazen venster met tralies bij de deur beneden mag nog de eerstkomende vier jaar open blijven. Over de achtergevel wordt verder gezegd dat deze bij herbouw niet hoger zal mogen worden dan 16 voet en eigendom zal worden van het klooster Bethlehem. De eigenaar mag wel aan de binnenzijde van de achtergevel een luifel bouwen. Daarnaast zal ook de open plaats en helft van de muur tussen het huis van Luken Kute en buurman Groet Evers eigendom worden van het klooster.⁶³ Opmerkelijk is verder dat in 1485 nog melding gemaakt wordt van een houten afrastering tussen de huizen aan de Wolweverstraat en het klooster. Deze afrastering zal op grond en kosten van het klooster vervangen worden door een stenen muur. Ook in 1489 wordt gesproken over een houten afrastering die ligt in de boomgaard van het klooster en loopt van het bouwhuis van het klooster tot aan de Kadeneterssteghe. Deze afrastering vormt de scheiding tussen het huis van Aernt Lutkenssoen en het klooster. De in de akte vermelde Kadeneterssteghe is de tegenwoordige Schoutenstraat. Aernt Lutkenssoen is waarschijnlijk de zoon van de al eerder genoemde Luken Kute.⁶⁴

Het huis op de hoek Wolweverstraat/Schoutenstraat

Dit huis behoorde volgens een akte uit 1619 oorspronkelijk tot het klooster en is in erfpacht gegeven aan timmerman Johan van Lembeck.⁶⁵ In de 15de eeuw worden nog Goesen van Zonsbeke, Herman Grymm, Henrick Boldewijnssoen en Jacob Broickhuiss als eigenaren vermeld.

Pottebackershuis

In 1645 worden aan Berent Vrijlinck en timmerman Jan van Ryssen huisplaatsen in erfpacht gegeven. Deze huisplaatsen liggen 'bij de pottebackerye' of 'tot aen de wehre van Hendrick Pottebacker, streckende voor van de strate tot achter aen die muire met sulcken recht ende gerechticheyt als die heeren van Swolle daeraen sijn hebende'. Op de huisplaatsen worden nieuwe huizen getimmerd waarvoor gebruik gemaakt mag worden van oud bouw materiaal van de Kleine of Oude trans. In 1619 wordt het Pottebackershuis vermeld als liggende ten zuidwesten van de kloostervijver. Een deel van de hof achter het huis werd verhuurd aan Henrick Goertsen. In 1632 was de hof verhuurd aan burgemeester Wolbers voor een bedrag van 18 goudgulden. Vanaf 1640 komt apotheker Sergius Burmanius als huurder voor terwijl in 1642 wordt vermeld dat 'den hoff achter die pottebackers huis int jaer 1642 is gedestruert'.

Kloostermuur bij de latere toegang vanaf de Oude Vismarkt

Door het openen van een toegang vanaf de Oude Vismarkt naar de Nieuwe markt werden de grenzen van een aantal percelen

drastisch veranderd. In de eerste plaats gaat het om 'Willem Hermsens hoff int Belheem'. Het perceel van Willem werd verkleind en de kloostermuur werd verplaatst. De pachtsom veranderde van 12 naar 8 goudgulden. Dit huis lag naast een tweede perceel van Castille Bombazijnwercker.

Het Warmhuis of Roepershuis

Het Warmhuis, ook wel *calefactorium* genoemd, was samen met een klein 'haeffken' in 1599 voor 6 goudgulden verpacht aan Geert Eskens. In 1631 woonde er de weduwe van Geert Asgiens. Deze Geert Asgiens is dezelfde als Geert Eskens. Op de tekeningen voor de aanleg van de Nieuwe Markt is het huis aangeduid als Roepershuis genoemd naar Emanuel die Roeper die er vanaf 1641 voor niets in woonde. Na 1647 wordt het huis verkocht en komt het niet meer in de rekeningen voor. Op deze plaats verrees in 1652 het huis Middelwijk.

De Grote trans

Al in 1397 kwam er tussen Roelof van Ittersum en het ernaast gelegen klooster Bethlehem een akte tot stand in verband met een uitbreiding van het klooster. Het klooster wilde op een afstand van twee en een halve voet een muur bouwen. De muur zou onder de glasvensters van de aangrenzende zaal van Roelof van Ittersum moeten blijven. In de akte wordt ook gesproken van een 'druppe' waarin het water van beide daken valt en afgevoerd wordt via 'de stille', oftewel het privaat onder 'Roloffs cleyne camer'. Roelof beloofde zelfs om aan de zijde van het Vrijthof of de Grote trans de vensteropeningen op de plek van de openstaande luiken dicht te metselen. Alleen de bovenste glaspanelen mochten blijven zitten in verband met de lichtinval. Hetzelfde gold voor de luchtopeningen in de zijgevel. Belangrijke voorwaarde is wel dat de luchtopeningen onder de vloer van de verdieping van de zaal moesten zitten. De zaal en de kamer van Van Ittersum waren hoger dan het klooster en mochten daarom uitsluitend gedekt worden met riet, stro of leien. Stenen dakpannen waren nadrukkelijk verboden vanwege de kans op schade.⁶⁶

Na de hervorming blijkt uit verschillende akten dat er tussen de Hof van Ittersum en het kloosterterrein een muur bestond die loodrecht op het midden van de noordelijke muur van de Bethlehemkerk aansloot. In een aantekening van Mr. J.N.J. Heerkens wordt deze als volgt omschreven: '*item die muur van onse trans hent achter onse privaet an meester Johan van Ittersum syt hoert ons allene toe an den keselynck die in onse muer staet in den hoff, ende dese muer hebbe wy ingetaghen, opdat wy die druppe op onse lant weteren mochten. Mer dat woert ons bespyert ende in een ghetuchenisse staen noch twee backstenen in onse muer buten an meyster Johans syt, meer voert an van onse privaet van den kieselinck, die in die muer staet, hent tot die hoeckmuur is halff ende halff*'.

In 1647 wordt gesproken over het afnemen en verkleinen van de Hof van Ittersum tegen een bepaalde vergoeding. Een jaar later kwam er een overeenkomst tot stand waarbij Van Ittersum de gehele trans, tussen de Bethlehemkerk en het wagenhuis van Van Ittersum, kreeg. Hij had daarbij het recht om de binnenmuur van de trans te slopen om de buitenmuur als scheiding te kunnen gebruiken.⁶⁷ Het terrein van de familie van Ittersum werd hierdoor vergroot.

De school

Tussen de Grote trans en de Bethlehemkerk heeft de school gestaan. Deze school bleef tijdens de sloop van de Grote of Oude trans, de Kleine trans en het kostershuis gespaard.

Het Kostershuis

Dit huisje lag tussen de Grote en de Kleine trans. In 1617 wordt als bewoner kosten Jan Harmensen genoemd. Deze woonde in 1599 nog in de sacristie. Dit huis is samen met de Grote en de Kleine trans gesloopt. Volgens Hofer werd ook dit huisje aangeduid als de 'paterscaemmer'.

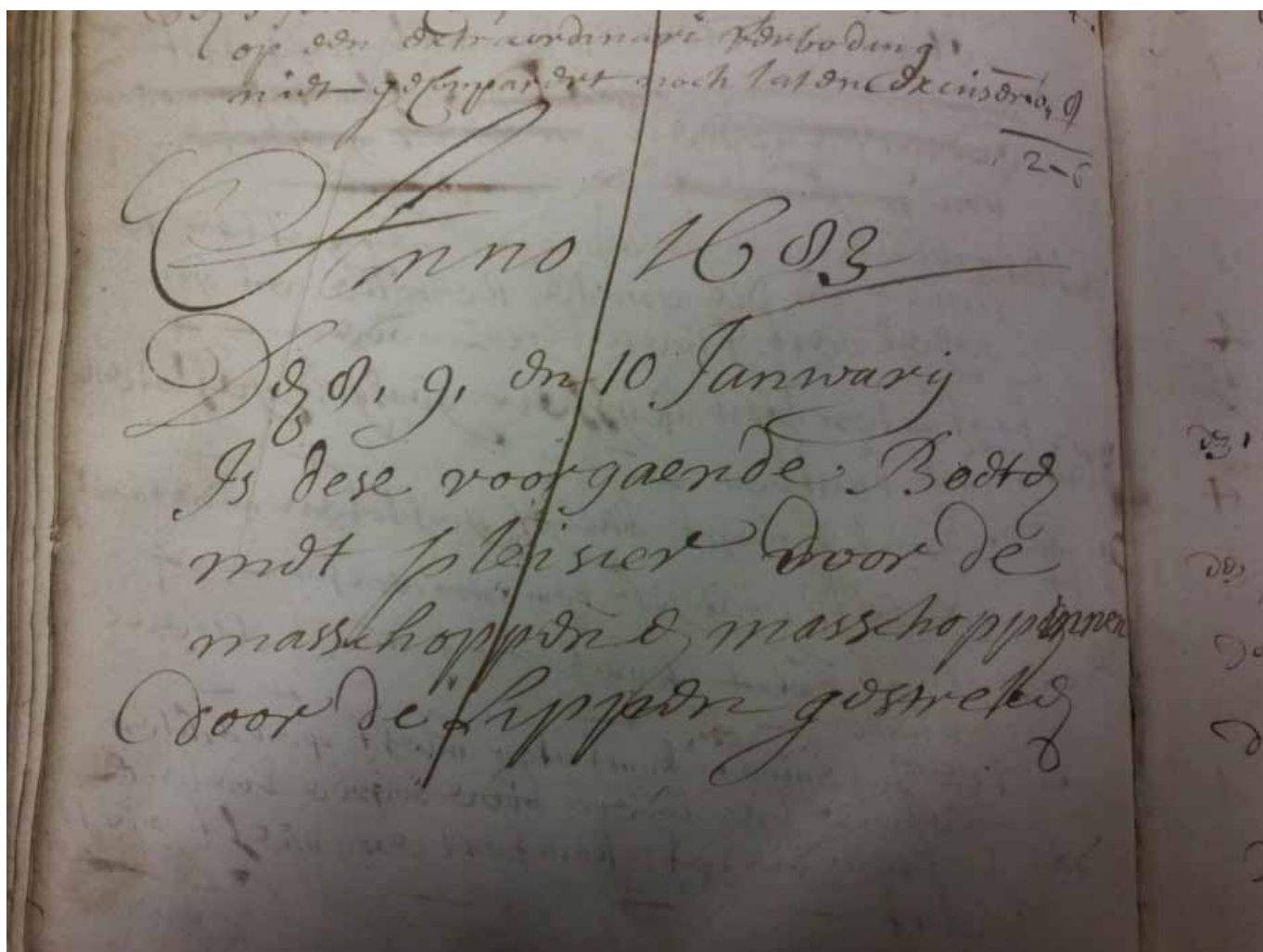
De sacristie en de latere stadsarmenkamer

Tussen de Bethlehemkerk en het refter lag oorspronkelijk de sacristie. Later is dit de armenkamer geworden. De oprichting van de armenkamer vond plaats in december 1581. In 1599 woonde kosten Jan Harmensen voor niets in het gebouw. In 1623 was het gebouw verhuurd aan een 'dachhuirder van de woltgreve' voor twee goudgulden en 14 stuivers. In de armenkamer vergaderde een speciale groep diakenen, de Eleemosynieren, een college, bestaande uit acht personen. Hiervan werden er vier door de stad en vier door de kerkenraad aangewezen. De vier leden die door de stad werden gekozen moesten voldoen aan een bepaalde sociale status en voldoende eigen bezit hebben. Dit waren dan veelal lieden uit de goede middenklasse of de elite. Dit college had de directe zorg voor de armen in de vorm van het uitdelen van geld en etenswaren. Wanneer men steun nodig had in de vorm van geld kon men op vrijdagmiddag naar de armenkamer komen. Mensen die nog niet eerder steun hadden ontvangen, moesten tijdens een vergadering komen waar hen dan vragen werden gesteld door de armenbestuurders. De vragen hadden betrekking op de leeftijd van de gezinsleden, wat de oorzaak was van de armoede, het werk en het aantal gezinsleden. De armenbestuurders beslisten hierna of het gezin in aanmerking kwam voor steun. Deze steun kon verschillen van enkele stuivers tot enkele guldens per week.⁶⁸

De vergaderingen vonden plaats in een vertrek met hoge schouw en zwarte borden aan de muur. Op de zwarte borden waren de namen van de diakenen aangegeven.

Het college werd vanaf 1705 telkens voor vier jaar door de stad benoemd. Weigering van zitting in het college werd bestraft met een geldboete van 300 gulden en het verliezen van het burgerrecht. Ook de kinderen verloren hierdoor het burgerrecht. Deze resolutie dateerde al van 5 november 1668.⁶⁹ De zitting in het college van de armenkamer werd dan ook niet gezien als een begeerde functie maar meer als een burgerlijke plicht. Naast straffen op het weigeren van deelname stonden er ook straffen of boetes op het niet verschijnen of te laat komen op een vergadering. Zo kreeg Menso Versevelt op 28 mei 1684 een boete omdat hij twee flessen wijn moest kopen en er maar één naar het kantoor stuurde. De boete bedroeg vier stuivers. Het geld dat het kantoor verzamelde van de boetes ging niet naar de armenkas maar werd gebruikt als drinkgeld onder de leden van het college met hun echtgenoten.⁷⁰

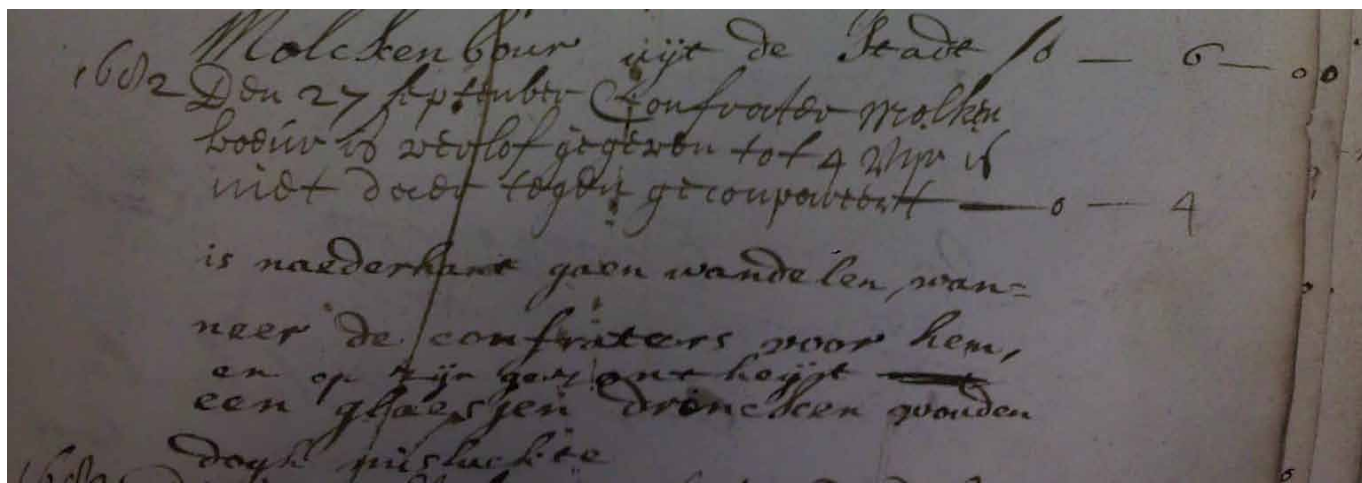
Een voorbeeld hiervan is de volgende vermelding: '*Anno 1683 Den 8, 9 en 10 Januarij is dese voorgaende boete met plezier door de manschappen en manschappinnen door de lippen gestreken*'.

Boete uit 1683 (HCO).

Diverse drinkglazen uit de beerput.

Drinken uit glaswerk 1682 (HCO).

De vele kelk- en borrelglazen doen vermoeden dat er een hoop wijn en gedistilleerd is gebruikt. Deze vermoedens worden bevestigd door archiefstukken waarin melding wordt gedaan over het drinken van wijn en het afbetalen van boetes door middel van een goede fles wijn.

NB: Den 21 November heeft manschap van Haerst tot voldoening van de bovenstaende resteerende boete beloofd een halven anker goede fransche wijn te willen geven onder de gesamentlijke manschappen te verteeren, off, in plaats van dien, haer EE eenen avont in fransche wijn te defrayeeren, tot keur en optie der manschappen. Den 22. Ditto hebben die gesamentlijke manschappen de voors. halve anker wijn met vrede en vreughe verteert.

Ook hier wordt duidelijk gemaakt dat een boete is afbetaald met wijn die gezamenlijk werd gedronken. Een ander stuk uit het archief verwijst ook naar het drinken uit het glaswerk: 1682... *is naederhant gaen wandelen, wanneer de confraters voor hem, en op zijn gezondheid een glaesjen drincken wouden dogh mislucht.* Vele resoluties van het stadsbestuur bewijzen dat de feesten wel eens uit de hand liepen. Een gevolg hiervan was dat de schepenen en raad beperkingen oplegden op het consumeren van een grote hoeveelheid wijn. In 1722 werd het verboden om alcoholhoudende drank mee naar de kamer te nemen.⁷¹

In een reglement uit 1794 werd vastgesteld dat de armenzorgers in één winter slechts twee diners of soupers mochten geven. Hiertegen was groot protest waardoor het reglement in 1810 veranderd werd. Vrijstelling van vervulling van het ambt was nu mogelijk tegen betaling van een boete van 50 gulden. Daarnaast werd elke gelegenheid aangegrepen om te trakteren. Het drinken gebeurde op eigen kosten. Op het drinken van meer dan vier anker wijn stond een straf van 315 gulden.

In 1821 kwamen de Eleemoyseniers in conflict met de bestuurders van een pas opgerichte armeninrichting. De nieuwe bestuurders van deze armeninrichting wensten dat aan alle ouden en zwakken een brevet van onbekwaamheid tot werken uit zou

worden bereikt. Het conflict heeft geleid tot eervol ontslag van de Eleemoyseniers.

De armenkamer is uiteindelijk in 1912 afgebroken. Sindsdien is op de plek een doorgang van het Bethlemsche Kerkplein naar de Nieuwe Markt te vinden.

Het oude ziekenhuis

Dit pand had in de kloosterperiode de functie van ziekenhuis en was in 1592 verhuurd aan Casijn van Isseldt en zijn vrouw voor een bedrag van 16 goudgulden.⁷² In 1613 werd het huis samen met de wasbleek verhuurd aan Caerel van Goeten. Het huis heeft in 1627 belangrijke verbouwingen ondergaan. Onder een deel van de aanbouw uit deze periode ligt een tongewelf. De exacte datering van dit gewelf is niet bekend. Vanaf 1640 werd het bewoond door boekdrukker Frans Jorriens en is het bekend onder de naam Druckershuis. Na 1647 wordt het niet meer in de rekeningen vermeld en is het huis bij openbare veiling verkocht. In 1648 werd zelfs door de omwonenden van de Nieuwe Markt verzocht om het huis te slopen. In 1651 koopt Bernardus ab Eyl het huis van de stad voor 800 goudgulden.

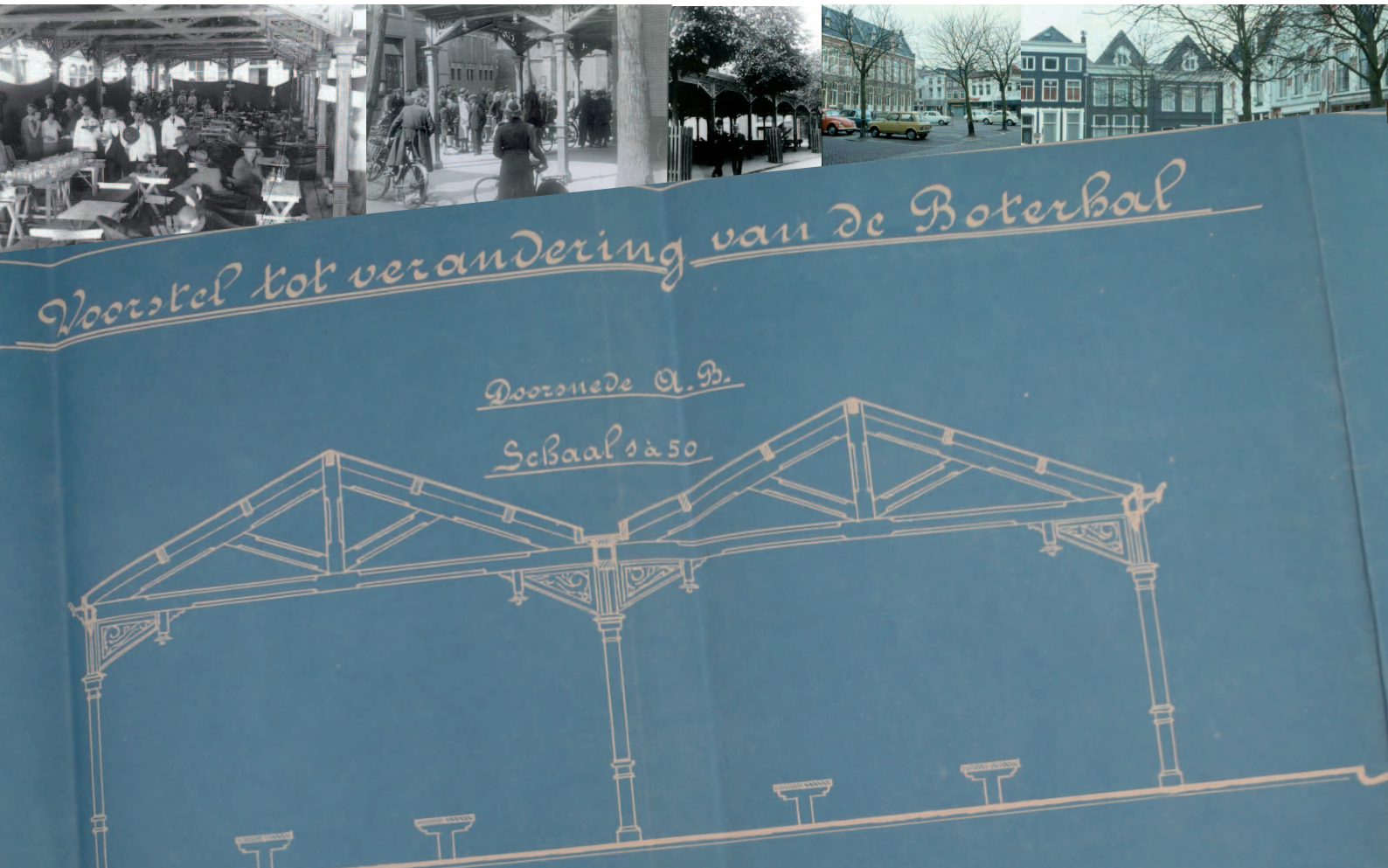
Het nieuwe ziekenhuis

Waar dit gebouw heeft gelegen is niet duidelijk. In 1589 woonde er ene Merrigien Middendorp procurators suster voor 7 goudgulden. Merregien Middendorp is de weduwe van Hugo Middendorp.⁷³ In 1617 werd het voor niets bewoond door Petergien.

Het binnenhof

Het binnenhof of de kloostertuin is in 1599 ingedeeld in vijf 'haeffkens' die aan verschillende personen waren verhuurd voor een bedrag van 2 goudgulden per stuk. In het midden van de 17de eeuw werd dit deel ingericht als Nieuwe Markt. In deze periode zou ook de tussen het oude ziekenhuis en refter gelegen Kleine trans gesloopt worden.

6. De historische gegevens, Nieuwe Markt

Op 27 februari 1644 werd besloten om de 'Belheemshoff' te betimmeren. Aan de noord-zijde werden zes nieuwe huizen gebouwd. Hiervan zijn de eigenaren bekend.

Op 29 maart 1645 besloten Magistraat en Meente *'datt men hett pleyn int Belheem rontomme betimmeren sal als een marckt'*. Al spoedig dienden zich hierbij enkele lieden aan die vroegen om huisplaatsen te mogen betimmeren zonder hiervoor iets te hoeven betalen. Het gaat hier om een zekere Berent Vrijlick en Jan Hermsen die zes huisplaatsen *'bylanges joncker Cockman's hoffmuire'* wilden bebouwen. Op hun kosten zouden dan de Oude trans (Kleine trans), Kosterhuis en de rosmolen worden afgebroken om dit materiaal tot hun voordeel te kunnen gebruiken. De school moest behouden blijven. Ook werd gevraagd om het verplichte schoorsteengeld pas vanaf Pasen 1647 te laten beginnen. In de onderhandelingen werd door de stad gesteld dat de toegang naar de Schoutenstraat verbreed mocht worden, dat de zes huisplaatsen over acht woningen verdeeld mochten worden en dat de gevels *'twee vierkanten hoge opte anderen wal gelyckende'* moesten zijn. De stad moest verder zorgen voor de verering door middel van een glas. Vrijlinck en Hermsen moesten zelf zorgen voor de bestrating voor hun huis. Het was in die periode gebruikelijk dat de eigenaren zelf voor de bestrating aan de voorkant van hun huis zorgden.

In dezelfde periode doet ook timmerman Jan van Ryssen het verzoek om twee huisplaatsen *'bij de pottebackkerye tegen die ses nye huizen'* te mogen betimmeren zonder hiervoor iets te hoeven betalen. Het gaat hier om de zes huizen die in 1644 aan de noordwand, naast de

	eigenaar	jaar
Huis 1	Castille Bombazijnwercker	1645
Huis 2	Luitenant Gerrit Goossens	1645
	Stad Zwolle	1651
	Jan Stolte	1666
Huis 3	Jan Poock	1645
Huis 4	Antoni Swartse	1645
Huis 5	Derck Jurinck	1645
Huis 6	Joost Harmans Roldanus	1645

Eigenaren nieuwe gebouwde huizen 1645.

het perceel van Hendrick Pottebacker, waren verzezen. Door de veranderingen in 1644-1645 kwam de oude poort in de Sassenstraat te vervallen en werd op de plek van de voormalige brouwerij een nieuwe poort gemaakt. Een andere grote verandering vond plaats aan de zijde van de Oude Vismarkt. Hier werd een nieuwe doorgang gemaakt waardoor perceelsgrenzen wijzigden. Het eerste perceel dat werd gewijzigd, was de hof van Willem Hermens naast het eerste nieuw gebouwde huis uit 1644. De muur van Willem Hermens werd verzet en 'in de roijinge van de nieuw getimmerde huizen int Belheem' geplaatst. Hierdoor werd de hof van Willem Hermens verkleind en diende in plaats van 12 goudgulden aan erfpacht nog maar 8 goudgulden aan erfpacht te worden voldaan.

Het tweede perceel waar wijzingen optraden was de Hof van Ittersum. Met Van Ittersum werd onderhandeld over het 'afnemen ende verkleenen van desselfs hof ende daervoer vergoedinghe te doen'. In 1648 kwam een overeenkomst tot stand waarbij onder andere werd afgesproken dat de gehele trans tussen de Bethlehemkerk en het wagenhuis van Van Ittersum aan Van Ittersum kwam onder voorbehoud van het recht om de binnenmuur van de Grote trans te slopen en alleen de buitenmuur als scheidsmuur te laten staan. Het perceel van de Hof van Ittersum werd hierdoor groter. Vermoedelijk werd de buitenmuur van de trans doorgetrokken.

Het binnenhof van het klooster Bethlehem raakte hierdoor geleidelijk volgebouwd. Er ontstond een dringende behoefte aan bestrating van het plein. Op 16 juli 1649 werd de Nieuwe Markt bij besluit opengesteld voor 'die van buyten de Sassenpoort' om er hun melk, groenten en fruit te verkopen. Ook werd door de bewoners in 1650 het verzoek gedaan om een pomp of put op het plein aan te leggen. Aan dit verzoek werd op 27 mei 1650 voldaan. De Nieuwe Markt of Belheem Markt was in deze periode al in gebruik. Of het plein lang als markt in gebruik is geweest, blijft onduidelijk. In 1865 wordt door omwonenden aan de Raad verzocht om van het plein een publieke tuin of park te maken. Dit verzoek werd niet uitgevoerd. In 1882 wordt er een bestek gemaakt voor de aanleg van twee ondergrondse waterreservoirs op de Grote Markt en de Nieuwe Markt. Beide reservoirs hebben een afmeting van 6 bij 4 m. en zijn 2 m. diep. De vloer bestaat uit een laag vuren houten planken met daarop vier platte lagen baksteen van in totaal 25 cm dik. De rechtopgaande muren zijn 1.5 steens dik en worden versterkt door muurtjes van 1 steen dik. Al het metselwerk bestaat uit vlakke klinkers in sterke tras en is aan de buitenzijde met specie beraapt. De binnenzijde is voorzien van pleister dat bestaat uit zogenaamd 'Engelsch Portland cement' van het merk Josson & De Langle. Beide heren hebben in 1874 aan de Rupel bij

Antwerpen een fabriek opgericht die zich bezighield met de productie van portlandcement. In België waren uiteindelijk vijf grote centra aanwezig waar de cementindustrie zich concentreerde. Deze centra bevonden zich in het gebied van Doornik, de omstreken van Bergen, langs de Schelde en de Rupel, in de streek rond Visé en nabij Turnhout. Al deze fabrieken lagen in plaatsen waar de grondstoffen klei en krijt ruim voorhanden waren. Op ieder reservoir was een hals van 0.5 bij 0.6 m. aanwezig die werd afgesloten door een ijzeren luik van 50 kilo. De gewelven zijn 1 steen dik en met een laag portlandcement afgewerkt. In 1884 wordt er een overdekte boterhal gebouwd.

Het huis Middelwijk

Het huis Middelwijk is vermoedelijk in 1652 gebouwd. Volgens Elberts droeg dit huis in de 18de eeuw nog het opschrift 'Op Middelwijk' en het jaartal 1651 uitgevoerd in Romeinse cijfers.⁷⁴ In een akte uit dat jaar wordt gesproken over een civiele zaak tussen meester-glazenmaker Hendrik Avercamp en domproost van St. Marie in Utrecht Hendrik Schaep over betaling van geleverde glazen met wapen in het nieuw gebouwde huis Middelwijk aan de Nieuwe Markt in Zwolle.⁷⁵ In 1669 is het in bezit van commissaris Van Haersolte. Na zijn dood kwam het in bezit van zijn kinderen Anna Elisabeth van Haersolte en Antonie van Haersolte tot Egede. Na het ongehuwd overlijden van Antonie in 1760 erfde zijn zus ook de andere helft. Het huis Middelwijk omvatte in die periode naast het huis ook een stalling en een koetshuis. Het werd op dat moment nog bewoond door generaal Mahoni. Anna Elisabeth was op dat moment gehuwd met Augustus Leopoldus van Pallandt tot Eerde.

Huis Middelwijk (foto W.Kramer beeldbank rce).

In 1761 is E.I. van Haersolte eigenaar van het perceel. In 1832 is het huis eigendom van Albertus Sandberg. Na Albertus is Samuel Johannes Sandberg tot 1856 eigenaar. Na zijn overlijden komt het huis in handen van zijn weduwe Aleida Johanna van Westervelt en in 1870 van hun minderjarige zoon Samuel Johannes Sandberg. In de periode 1870-1903 is Mr. A.F. Vos de Wael de eigenaar. Vos de Wael was lid van de Tweede Kamer.

Nieuwe Markt 4

Dit huis staat op de plek van het oude ziekenhuis of latere Druckershuis en heeft een bakstenen gevel op een zandstenen voet met geblokte zandstenen hoekpilasters en een houten kroonlijst. De ingang is asymmetrisch geplaatst en voorzien van een omlijsting uit de periode rond 1720. De 18de-eeuwse gevel is geplaatst voor een ouder gebouw met een verdieping en een zadeldak. De nok ligt evenwijdig aan de Nieuwe Markt. Aan de achtergevel is nog een stuk van de overkraging van de goot zichtbaar. De oostgevel is bepleisterd, de westgevel is van baksteen en voorzien van twee dichtgezette doorgangen aan de noordkant op de begane grond en de verdieping. In de top zijn drie enkelvoudige zoldervensters met luiken te zien. Van de kap is duidelijk dat deze is opgebouwd uit eiken jukken met gesneden telmerken die links zijn gebroken en oplopen in oostelijke richting. De windschoren zijn in de flieringen gepend en op de jukbenen gespijkerd. Het aantal jukvakken, zes in totaal, komt overeen met de vensterassen.

De westgevel heeft een 10 lagenmaat van tussen de 59 en 61 cm. en zal uit de eerste helft of het midden van de 16de eeuw dateren. De aanbouw aan de zuidzijde heeft een kelder met tongewelf waarvan de datering niet duidelijk is.

Het huis wordt in 1651 gekocht door predikant Bernhardus ab Eyl voor 800 goudgulden. Na de dood van Bernhardus in 1670 werd de betaling pas afgerond. In 1723 is de eigenaar ritmeester Keppel en in 1746 overste-luitenant Keppel Fox. In deze familie blijft het in ieder geval tot 1760. Het vermoeden rijst dat de lege wapenschilden in de gevel uit deze periode stammen. Na 1832 wordt het huis eigendom van Reinira Geertruida van der Graaf. Zij was de weduwe van Balthazar Rutger Wicherlink. Wicherlink was belastingontvanger en is op 21 juni 1823 overleden in Olst. Na haar dood worden achtereenvolgens G.T.J. Wicherlink, R.G. Thomassen a Thuessink, baron van Eller Eberstein, W.A. van Laer, Mr. J.L. van Doorninck en A. Deking Dura als eigenaren vermeld.

De boterhal

In 1883 wordt er voor het eerst een bestek gemaakt met voorwaarden voor het maken van een overdekte botermarkt op de Nieuwe Markt. In dit bestek wordt uitgegaan van een hal die bestaat uit drie overkappingen met elk een afmeting van 3 bij 27 m. De ruimte tussen de verschillende overkappingen tussen de stijlen zal 2.90 m. bedragen. In het bestek wordt ook gesproken van de hoogte van de hal. De onderkant van de hoofdbalk van de kapgebinten tot aan de bestrating bedraagt 2.70 m., de bovenkant van de nok tot de bestrating ligt op 3.65 m. en de bovenkant van de neuslijst tot de bestrating is 2.60 m. Dit bestek is echter nooit aanbesteed.

In het archief van Openbare Werken van de gemeente Zwolle bevond zich nog een tweede bestek. Dit bestek dateert uit 1884

en gaat uit van een hal of overdekking van 20 bij 30 m. In deze hal bevindt zich een hoger middendeel van 7 bij 16.7 m. Hierbij is net als bij de totale afmetingen het overstek niet meegerekend. De hoogte van de twee lage overkappingen bedraagt 3.35 m., terwijl het middendeel een hoogte heeft van 4.75 m. De nok ligt in de lage overkappingen op 5.10 m. en bij het verhoogde middendeel op 6.50 m. Uit de lijst van bouwstoffen bij dit bestek valt af te leiden dat de kolommen van de hal, in totaal 48 stuks, van gietijzer zijn. Dit geldt ook voor 72 consoles en 64 ornamenten. Voor de bevestiging van de kolommen op het metselwerk waren 48 ankers noodzakelijk. De kap is opgebouwd van hout. De kapspanten van de lage overkappingen hebben een doorsnede van 8 bij 20 cm. Ditzelfde geldt ook voor het verhoogde middendeel. De kantplaten hebben een doorsnede van 6 bij 17 cm., de gordingen 8 bij 20 cm. en de nokbalken 10 bij 12 cm. Het geheel wordt bedekt met bebording van 2.5 cm. dik. Voor de hal waren verder nog 16 houten stijlen van 15 bij 15 cm., 32 tussenstijlen van 10 bij 15 cm. en dorpels van 25 bij 12 cm. nodig.

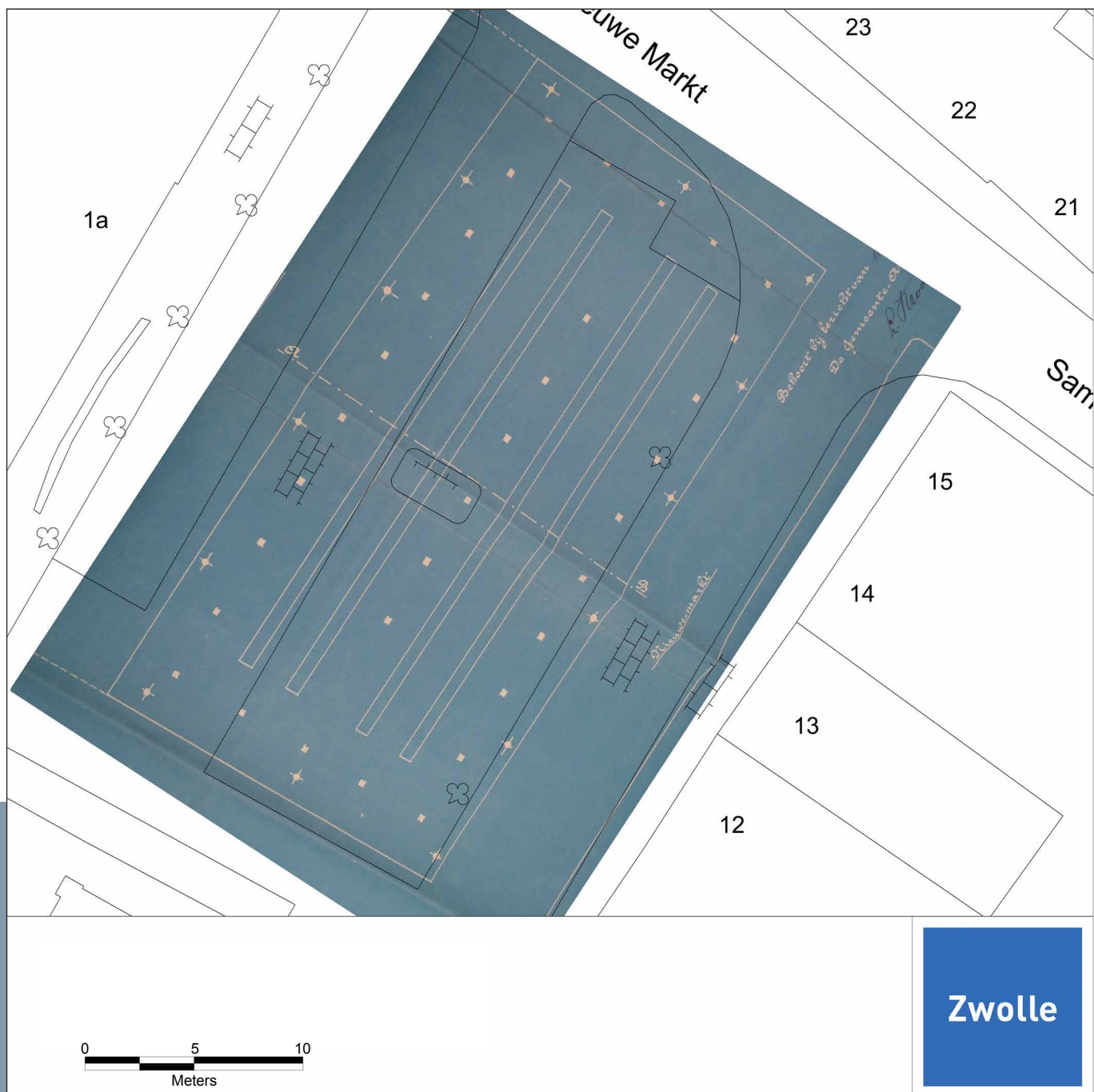
In de hal zaten verder 112 ruiten. Het dak was bedekt met zink nr 14 en had een totaal oppervlak van 396 vierkante m. Naast dakbedekking worden ook expliciet roeflatten genoemd.

De roeflatten vormen een belangrijke aanwijzing voor een zogenaamd roevendak. De Belgische of Hollandse roefconstructie is het meest toegepast in Nederland en bestaat uit trapeziumvormige roeflatten, die met de smalle evenwijdige zijde op het dak worden gespijkerd. De spijkers mochten niet in aanraking komen met het zink. De hart-op-hart afstand van de roeflatten wordt bepaald door de breedte van de aan de randen omgezette bladen zink. Aan beide zijden worden bladen zink met een opstand van circa 55 mm. tegen de lat gezet en met schuifklanken tegen de zijkant van de lat bevestigd. De opstand van de roefbaan wordt gekenmerkt door een haakse hoek, waardoor de mogelijkheid voor de uitzetting van het zink blijft bestaan. Vervolgens wordt de roeflat afgedekt met een losse zinken roefkap die over de schuifklanken wordt geschoven. In de lengte worden de roefbanen aan elkaar gesoldeerd of bij daken met een voldoende helling, met een dubbele aanhaking met elkaar verbonden.

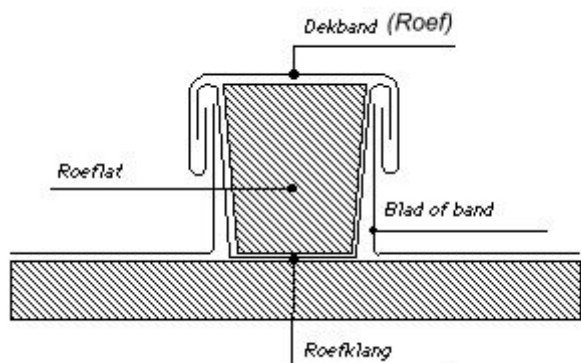
Het roevendak wordt ondersteund door een dakbeschot van houten delen van 2.5 cm. dik. Dit zijn voornamelijk ongeschaafde vuren delen. Het ruwe karakter van het hout en de afstand of kieren tussen de houtdelen tussen de 5 en 10 mm. maakt uitzetting van het zink mogelijk. Belangrijk is verder dat in het hout de koppen van de spijkers niet in contact komen met het zink.

Het zink werd vanaf het begin van de 19de eeuw geleverd in lengtes van 2 tot 2.25 m., soms ook in rollen van 3.6 of 3.9 m. De breedte bedroeg 0,48, 0,65, 0,81 en 1 m. Deze maten zijn tot in de jaren vijftig van de 20ste eeuw gebruikt. Het zink met het nummer 14 heeft betrekking op zink met een dikte van 0.81 mm.

De zinken goten zijn gemaakt van zink nr. 15 en de afvoerbuizen van zink nr. 12. De gietijzeren kolommen worden met behulp van ankers op de poeren bevestigd. Twaalf van de kolommen worden ingericht voor de afvoer van het hemelwater. De poeren zijn vervaardigd van hardgrauw in sterke tras, de 12 kolken van klinkers in sterke tras. De houten bekapping zal door middel van pen en gat verbinding in elkaar worden gezet en met nagels worden opgesloten. Al het kaphout zal met de dubbele blokschaaf worden afgeschaafd.

Bestektekening Boterhal 1884 [HCO].

Detailtekening roevendak Botermarkt.

Het ijzerwerk moet tweemaal in de menie worden gezet en vervolgens net als al het timmerwerk binnen en buiten in de grondverf worden gezet. Na het gronden moet er gestopt, geplamuurd en overgrond worden. Daarna zal het tweemaal in de op te geven kleuren geverfd moeten worden, waarbij de laatste keer in standolie. In 1908 wordt door gemeentearchitect Krook een voorstel gedaan voor verkleining van de botermarkt. De bouw van het postkantoor op de Nieuwe Markt verkeerde in een ver gevorderd stadium waardoor het mogelijk was om een oordeel te vormen over verplaatsing of verbouwing van de boterhal. Duidelijk was in ieder geval dat de hal niet in de huidige toestand behouden kon blijven. Tegen verplaatsing van de hal rezen ernstige bezwaren. Het belangrijkste bezwaar was dat er in het centrum moeilijk een voldoende grote open ruimte te vinden was voor het plaatsen van de boterhal. In aanmerking kwamen locaties als het Gasthuisplein, Bethlehems Kerkplein en Rode Torenplein. Geen van de drie pleinen lag gunstig of was goed afgesloten.

Tegen de verkleining van de hal op de Nieuwe Markt was geen bezwaar. Als belangrijke onderbouwing werd de fabrieksmatige zuivelbereiding opgevoerd. De marktaanvoer van boter zou door deze gewijzigde boterproductie zijn verminderd. Als oppervlak voor de handel in boter zou voortaan met 2/3 van de hal kunnen worden volstaan. De totale lengte van de banken bedroeg 156 m en kon teruggebracht worden tot 100 m. De kosten voor deze verandering werden geraamd op 2000 gulden. Voor de aanleg van nieuwe bestrating tussen boterhal en postkantoor zou 1225 gulden nodig zijn.

Voorgesteld werd om de verbouwing in eigen beheer uit te voeren. Uit onderzoek is gebleken dat de onderdelen van de kaspanten rondom het middendeel moeten worden vernieuwd en dat ook aan het dakbeschot, gootlijsten en goten herstelwerkzaamheden moeten worden verricht. De exacte grootte van deze werkzaamheden zal pas tijdens de uitvoering blijken.

De Kamer van Koophandel was het in 1909 eens met de argumenten van Krook. Zij zetten alleen vraagtekens bij de onderbouwing met als motief de fabrieksmatige zuivelbereiding. Het aantal zestiende vaten blijkt in de periode 1904-1907 weliswaar te zijn afgenomen, het aantal achtste vaten is juist toegenomen. Ondanks deze cijfers is de Kamer van Koophandel samen met enkele Zwolse boterhandelaren van mening dat de boterhal verkleind kan worden zonder dat de handel daaronder lijdt. In drukke dagen zal het iets behelpen zijn maar daarvoor zijn ongetwijfeld

hulpmiddelen te vinden. Gedacht kan worden aan het aanbrengen van enkele banken aan de buitenkant van de kolommen.

In 1909 komt ook van de inspecteur der posterijen en telegrafie een antwoord op het advies van Krook. Zij hebben eveneens geen bezwaren tegen verkleining van de hal maar zien liever een complete verplaatsing. Deze verplaatsing zou vanuit esthetisch oogpunt en het groeiende verkeer bij het postkantoor de voorkeur hebben. Verder werd nog benadrukt dat alleen bij een verplaatsing een restitutie van 3000 gulden zou worden verleend.

In maart 1909 komt de gemeentearchitect met een nieuw voorstel voor de bouw van een boterhal op het achterste deel van het Gasthuisplein. Deze locatie is gekozen vanwege de voldoende ruimte, de vrijwel afgesloten ligging, het nog niet in gebruik zijn voor andere doeleinden en de nabijheid van de huidige hal op de Nieuwe Markt.

De verplaatsing van de bestaande hal is ook na verkleining niet wenselijk. De plaatsing van de kolommen vormt een belemmering voor het verkeer in en om de hal. Daarnaast is de hal aan renovatie toe van onder andere de dakbedekking.

Verplaatsing van de markt van Nieuwe Markt naar het Gasthuisplein geniet de voorkeur uit het oogpunt van verkeer. Niet alleen vanwege het verkeer dat bestemd is voor het postkantoor, maar meer nog voor het verkeer tussen het centrum en de voorstad Assendorp. Als het postkantoor gereed en de verbinding tussen Nieuwe Markt en Sassenstraat verruimd is, zal de hoofdverkeersweg tussen de Sassenpoort en Melkmarkt over de Nieuwe markt en het Gasthuisplein lopen. Deze weg is hiervoor uitermate geschikt vanwege de voldoende breedte. De huidige verbinding door de Sassenstraat en Korte Ademhalingssteeg is te smal. De voordelen van een complete verplaatsing wegen niet op tegen de nadelen die vanuit de zijde van de boterhandel zijn aangedragen. De nieuwe hal zou in vergelijking met de bestaande hal hetzelfde zijn. Wel zullen de kolommen gelukkiger worden geplaatst en het aantal worden verminderd. Het aantal nieuwe steunpunten zou in plaats van 32 kolommen worden teruggebracht tot 16, waarbij er slechts 4 enige verkeershinder zullen opleveren. De boterhandelaren reageren op dit voorstel van de gemeentearchitect in 1909 met het volgende:

De boterhandelaren hebben met genoeg kennis genomen van het collegebesluit in het voornemen om ook nadat het nieuwe postkantoor gereed is de botermarkt op de Nieuwe Markt te behouden en de Raad voor te stellen om de hal vanwege het verkeer te verkleinen. Helaas hebben de handelaar vernomen dat men is teruggekomen van dit plan en op dit moment voorstelt om de botermarkt te verplaatsen naar het Gasthuisplein. Dit is volgens handelaren een geheel ongeschikte plek en een onherbergzame tochthoek. Het is ondoenlijk om daar een groot deel van het jaar enkele uren te verblijven. Verplaatsing is dus zeer nadelig, helemaal voor de boterhandelaren die vanwege de botermarkt dure panden aan de Nieuwe Markt hebben gekocht en ingericht. Een bestaande en bloeiende markt waarbij alle neringdoenden groot belang hebben, mag naar hun mening alleen wanneer het hoogst noodzakelijk is worden verplaatst. Deze noodzaak is hier niet van toepassing. De restitutie van 3000 gulden door het Rijk mag geen doorslag geven. Dit bedrag staat niet in verhouding tot het jaarlijkse bedrag aan de gemeente Zwolle voor bewezen diensten.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog deed de hal dienst als centrale keuken en werd hij kort daarna ingericht tot drie noodwoningen. In 1921 werd het aan de Gebr. Bervoets als noodwinkel verhuurd omdat hun winkel in de Diezerstraat was afgebrand.

In 1925 wordt vastgesteld dat het aantal nieuwe vaste banken op de botermarkt voldoende is om daar ook de eiermarkt te kunnen houden. De banken die op de voormalige eiermarkt staan aan het Gasthuisplein kunnen worden verwijderd en geplaatst in de hal op de Nieuwe Markt. De eiermarkt zal vanaf 17 april 1925 definitief op de Nieuwe Markt worden gehouden.

De markt voor pluimvee, wild, honden etc. zal worden verplaatst van de locatie Luttekestraat (tegen de kerk) naar het verhoogde middendeel op het Gasthuisplein. Het vrij gekomen terrein aan de Luttekestraat wordt gereserveerd voor de standwerkers.

In 1932 vraagt de keuringsdienst van Waren in het gebied Zwolle in het belang van de eiermarkt de mogelijkheid om eieren te schouwen. Dit schouwen van de eieren was niet zozeer bedoeld voor de huisvrouwen maar meer voor de handel van grote aantallen voor de export en verkoop aan de grote steden. In het buitenland waren de eisen voor de kwaliteit van de eieren verscherpt en daarom waren alleen de beste eieren geschikt. Het schouwen zal moeten gebeuren in een speciaal daarvoor ingericht schouwlokaal. Dit lokaal zal zoals is gebleken uit lokalen in de gemeenten Harderwijk en Oldebroek de handel in eieren sterk bevorderen. De kosten voor het inrichten van een schouwlokaal zullen 60 tot 100 gulden bedragen.

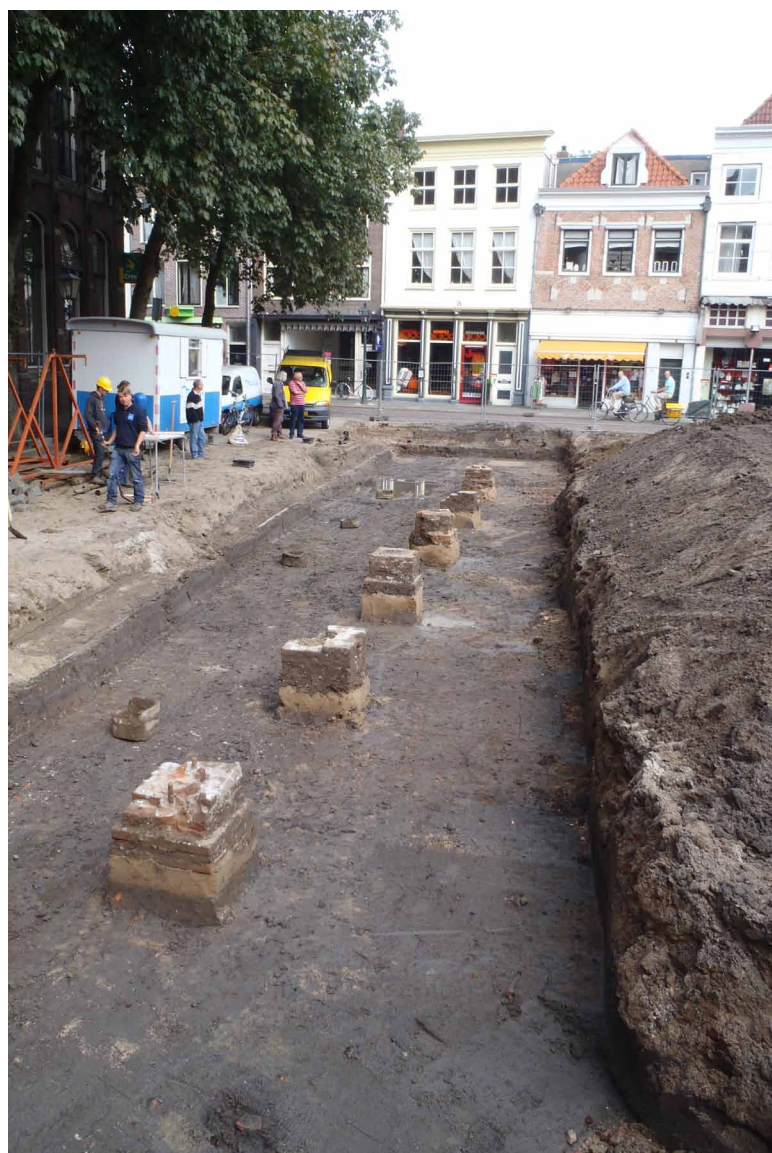
Het lokaal zal maar zeven jaar in gebruik blijven. Door de komst van nieuwe apparatuur die werkte op zakbatterijen was het mogelijk om in iedere gemeente eieren te schouwen. In november 1939 werd dan ook de elektriciteitsmeter uit het schouwlokaal weggenomen. Het schouwlokaal zelf, dat was ingericht in een oud brugwachtershuisje, werd verwijderd. Dit huisje kon gebruikt worden ter vervanging van loket No. 2 aan het eind van de Emmastraat op de Veemarkt.

Op 4 november 1932 wordt door het bestuur van de Zwolsche Pluimvee en Konijnenfokker Vereeniging een verzoek gedaan om in het belang van de Zwolsche Pluimveemarkt de ruimte voor de kopers en verkopers te vergroten. De situatie wordt op dat moment onhoudbaar geacht en zou verbeterd kunnen worden door de pluimveemarkt te vergroten en door te trekken tot het transformatorhuis.

In 1940 is door ingenieursbureau Dwars, Heederik en Verhey bouw- en waterbouwkunde een tekening gemaakt voor de inrichting van een centrale keuken in de boterhal op de Nieuwe Markt. De directeur van Openbare Werken heeft enkele opmerkingen bij het plan. De eerste opmerking heeft betrekking op de zes buiten de hal geplaatste kiosken. Deze kiosken zijn alleen geschikt voor de afgifte van distributiebonnen. Voor het omruilen van distributiebonnen tegen andere bonnen zijn de kiosken minder geschikt. Het omruilen zou voor *'teveel gedrang bij de ingangen van de keuken'* zorgen. De tweede opmerking heeft betrekking op de trap naar de aardappelbunker. Deze trap zou binnen de overkapping en niet op de openbare weg geprojecteerd moeten worden. Na de oorlog vindt confectiefabriek Mulder N.V. onderdak in de hal. In de Zwolsche Courant van 4 januari 1950 staat dat de botermarkt is afgebrand. Er wordt door de gemeente onderzocht of het terrein geschikt is als speelterrein. Belangrijke eisen voor het

gebied zijn de noodzakelijke verbreding van de straat, het maken van een breed trottoir bij het postkantoor en het verdwijnen van het gebouw van de Zwolse gemeenschap ten behoeve van een betere verbinding tussen Oude Vismarkt en Sassenstraat. In maart 1950 wordt door de verkeerspolitie van Zwolle een tekening vervaardigd van de botermarkt waarin voorzien wordt van een brede rijweg en parkeerplein. Tevens zal dan de gaarkeuken worden afgebroken.

In een schrijven van 20 september 1950 wordt duidelijk dat de boterhal in december 1949 is afgebrand en dat het vanaf dat moment parkeerplein wordt. Het was voor de omwonenden een doorn in het oog de resten van de botermarkt te zien verkommeren onder de aanvallen van de natuur.

Fragment van de boterhal met duidelijke grondsporen.

7. Sporen en structuren

De periode 1324-1546

Tijdens het archeologisch onderzoek is een beperkt aantal sporen aangetroffen dat gekoppeld kan worden aan het klooster Bethlehem. In het noordelijke deel van put 1 is in het onderste vlak een sloot (S34) gevonden. In deze sloot is geen vondstmateriaal aangetroffen. De vulling bestond uit grijsbruin humusrijke klei met fragmenten baksteen, dakpan en daklei. De onderkant van de sloot lag op een diepte van 0.74 meter onder NAP.

In put 1 is verder een kuil opgegraven waarin bouw materiaal aanwezig was dat afkomstig moet zijn van de sloop van één van de kloostergebouwen. In de kuil zaten onderdelen van een tufstenen venstertracering en fragmenten van bakstenen vensters. De kuil lag niet ver van het in 1909 gebouwde postkantoor. Dit postkantoor staat voor een deel op de plek van de voormalige Grote Trans. Mogelijk gaat het hier dus om onderdelen van raampartijen van de Grote Trans. In het tweede deel van de opgravingsput werd op een diepte van 1.50 m boven NAP een greppel (S70) aangetroffen die met een haakse hoek richting het westen afboog. Mogelijk gaat het hier om een greppel van een hof of haefken zoals vermeld in 1599. De greppel

wordt doorsneden door kuilen met vondstmateriaal uit de periode 1600-1650 en is dus ouder. De onderkant van de greppel lag op 1.06 m. boven NAP.

De Kleine Trans

Buiten de opgravingsput werd tijdens ontgraving van de bovenlaag van de Nieuwe Markt een stuk muur blootgelegd dat duidelijk onderdeel uit heeft gemaakt van de hoek van een gebouw. Het gaat hier om de hoek van de Kleine Trans die in 1645 is gesloopt. Binnen de contouren van de Kleine Trans zijn in totaal vier delen van muren aangetroffen. De twee delen (S98 en 101) met baksteenformaat van 28x15x7 en 27x14x6 cm. hebben onderdeel uitgemaakt van één muur. Mogelijk heeft ook muur (S96) in verband gestaan met bovengenoemde muur. De verschillende muren hebben vermoedelijk onderdeel uitgemaakt van de binnenmuren van de Kleine Trans. Rest verder nog een vierkante poer (S97) van 24x12x6 cm. Deze poer heeft waarschijnlijk in de binnenruimte van de Kleine Trans gelegen.

Helaas was verder al het muurwerk verdwenen door de aanleg van een olietank en moderne beerput. Op de plannen uit 1644 en 1645 is duidelijk de Kleine Trans zichtbaar. Tegen de Kleine Trans ligt het zogenaamde Kosterhuis. Van dit huis was al het muurwerk verdwenen door de aanleg van een ondergronds reservoir in 1832.

Kloostermuur Sassenstraat

Het kloosterterrein was afgeschermd door middel van een muur en via een poortgebouw vanuit de Sassenstraat bereikbaar. Van de zogenaamde klooster- of immuniteitsmuur is in 2009 op de locatie van het Bethlehemskerkplein onder de Sassenstraat de fundering waargenomen. Deze fundering is aangetroffen op een diepte van ca. 60 cm. onder het maaiveld. De fundering was 80 cm. breed en opgebouwd uit bakstenen van 31x15x8 cm. De datering is mogelijk te plaatsen rond 1300. Opmerkelijk aan de muur is de afwijkende oriëntatie. De muur lijkt schuin onder de Sassenstraat door te lopen. De vondst van de muur die voorlopig wordt geïnterpreteerd als immuniteits- of kloostermuur, roept vragen op over de oudste ontwikkeling van Zwolle. De bocht in de Sassenstraat om het kloostercomplex heen blijft merkwaardig.

Heeft de Sassenstraat misschien in het verleden anders gelopen. Steeds meer gaan de gedachten op dat Zwolle is ontstaan als een langere nederzetting parallel aan de Grote Aa. De belangrijkste wegen als de Sassenstraat, Voorstraat, Diezerstraat etc. lagen (deels) op natuurlijke dekzandhoogten. De huidige bocht in de Sassenstraat zal van na de stichting van het Bethlehemklooster stammen. In de periode daarvoor lag hier de Hof van Vollenho. De exacte grenzen van deze Hof van Vollenho vóór 1307 zijn niet bekend. Heeft de Lombardstraat doorgelopen en sloot deze aan op het tweede deel van de Sassenstraat? Waar heeft de oudste Sassenpoort gelegen? Volgens Van Beek is dat ergens in de buurt van de Kromme Jak. Veel vragen waar nog geen antwoorden op te geven zijn.

Nieuwe Markt

Voor de transformatie van de Nieuwe Markt naar marktplaats is het terrein opgehoogd en zijn tijdens de aanleg voor verschillende doeleinden graafwerkzaamheden verricht. In het vlak zijn hier enkele kuilen (S21, 28-30, 37-39, 67-69 en 83) de zichtbare overblijfselen van.

In de eerste helft van de 17de eeuw is op het plein een bakstenen waterput (S56-60, 64 en 88) aangelegd. Deze waterput had een diameter van ruim 2.30 m. en was voorzien van een koepel met daarop ribben. De bovenkant van de koepel lag op 2.27 m. boven NAP. De put, koepel en ribben zijn gemaakt van bakstenen van 24x11.5x5 cm. De poeren op de ribben (S57-60) zijn gemaakt van breuksteen en hebben mogelijk gediend als fundament van een puthuis. De onderkant van de poeren lag tussen de 1.38 en 1.45 m. boven NAP. Tegen de noordwesthoek van het refter is een vierkante put (S93-94) opgegraven waarin vondstmateriaal uit de 17de en 18de eeuw is geborgen. Deze put, gemaakt van bakstenen van 25x11x5 cm. en een 10 lagenmaat van 65 cm., lag tegen de zijgevel van de Armenkamer die in 1917 is gesloopt.

De boterhal

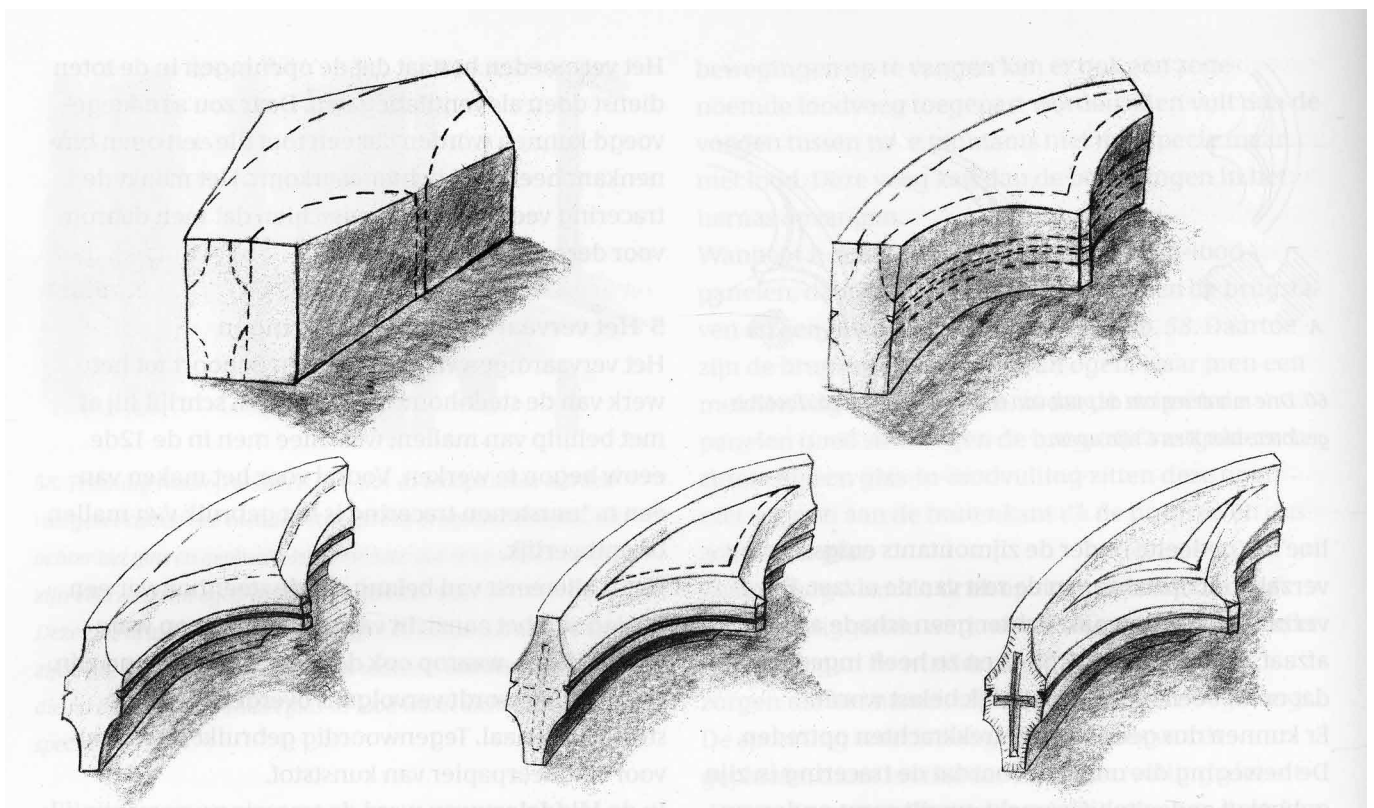
Van de boterhal is een groot aantal poeren en ingravingen van poeren (S2-6, 9-10, 12-15, 17-18, 22, 24, 27, 31-32, 41-45, 50-55, 65-66, 71-72 en 79-80) teruggevonden. De poeren zijn gemaakt van hardgraauwe baksteen van 21x10.5x5.5 cm. in sterke tras. 12 poeren zijn volgens het bestek gebruikt voor kolommen met daarbinnen de afvoer van het hemelwater. Op de poeren zijn met behulp van ankers gietijzeren kolommen bevestigd. Buiten de hal zijn aan de westzijde vier schrobputjes (S7-8, 11 en 16) aangetroffen. Tevens werd aan de westzijde in de rand van de opgravingsleuf het fundament van één van de kiosken van de centrale gaarkeuken opgegraven. Ook de restanten van twee vloertjes (S61-63 en 81), een poer (S77) en twee kelders (S46-47 en S73-76) dateren uit de periode dat de boterhal verbouwd werd tot gaarkeuken. Uit de periode 1945-1950 dateert waarschijnlijk ook een kuil (S23). Deze kuil doorsnijdt de ingraving van een bakstenen poer van de boterhal. Ook enkele andere kuilen (S19-20, 25 en 26) stammen uit deze tijd. Uit de periode na de boterhal stammen de fundamente van een urinoir (S103, een betonfundament tegen het refter (S105) en een septic tank (S95). Deze septic tank was nog in gebruik door de gebouwen van het refter. Een kuil (S84) met daarin een groot aantal knopen dateert uit de periode 1945-1950. In deze periode is de boterhal onder andere gebruikt als onderkomen van de NV confectiefabriek Mulder.

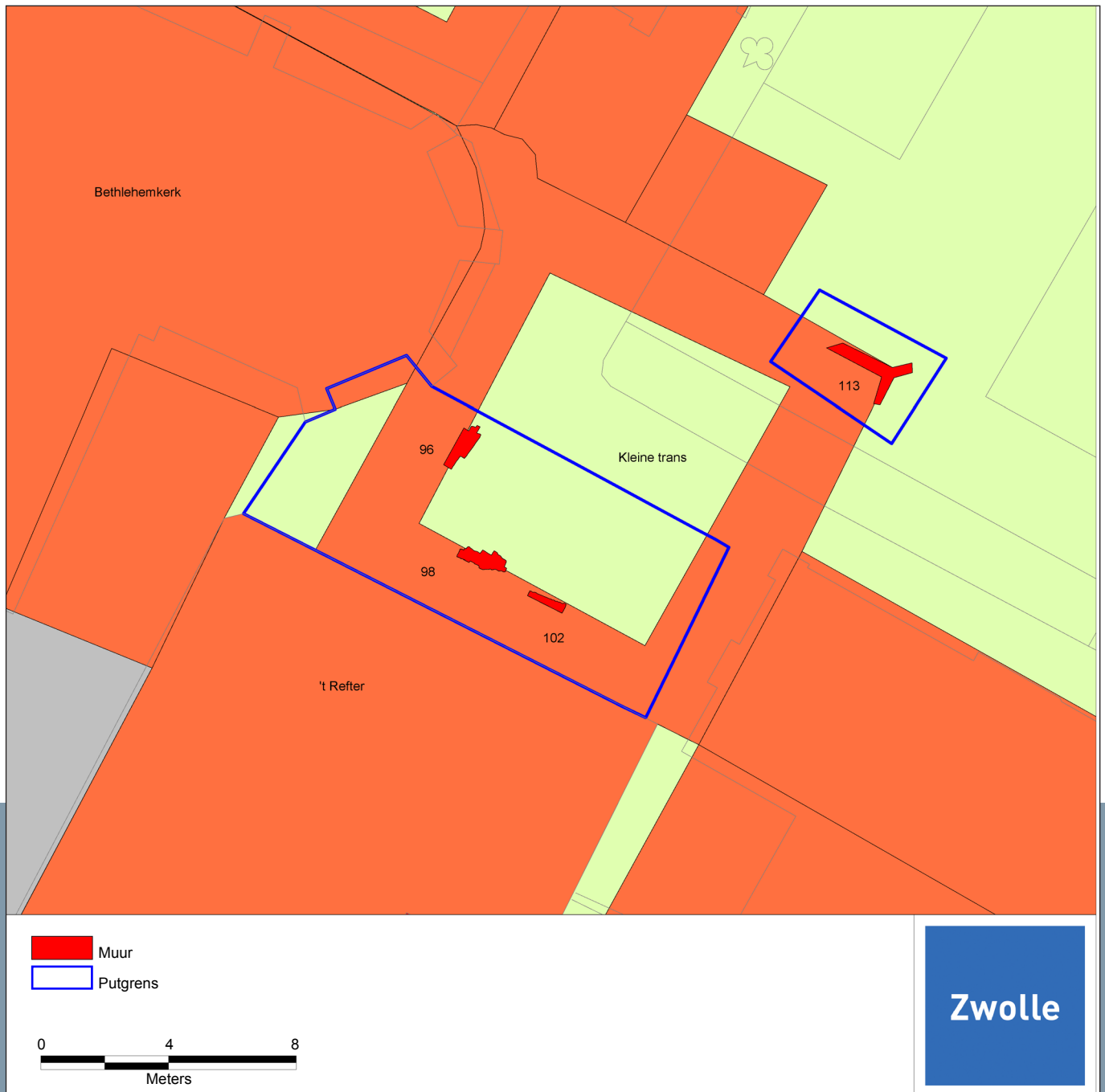
Bouw materiaal uit een kuil

In een kuil in put 1 is een kleine hoeveelheid bouw materiaal geborgen. Onder dit materiaal bevinden zich onderdelen van een natuurstenen venstertracering. Waarschijnlijk gaat het hier om een voorbeeld van een laatgeometrische tracering uit de periode 1350-1450. Laatgeometrische traceringen worden gekenmerkt door vormen die opgebouwd zijn uit segmenten van cirkels. De vroeggeometrische traceringen uit de periode 1250-1350 zijn veelal opgebouwd uit hele cirkels en spitsbogen.

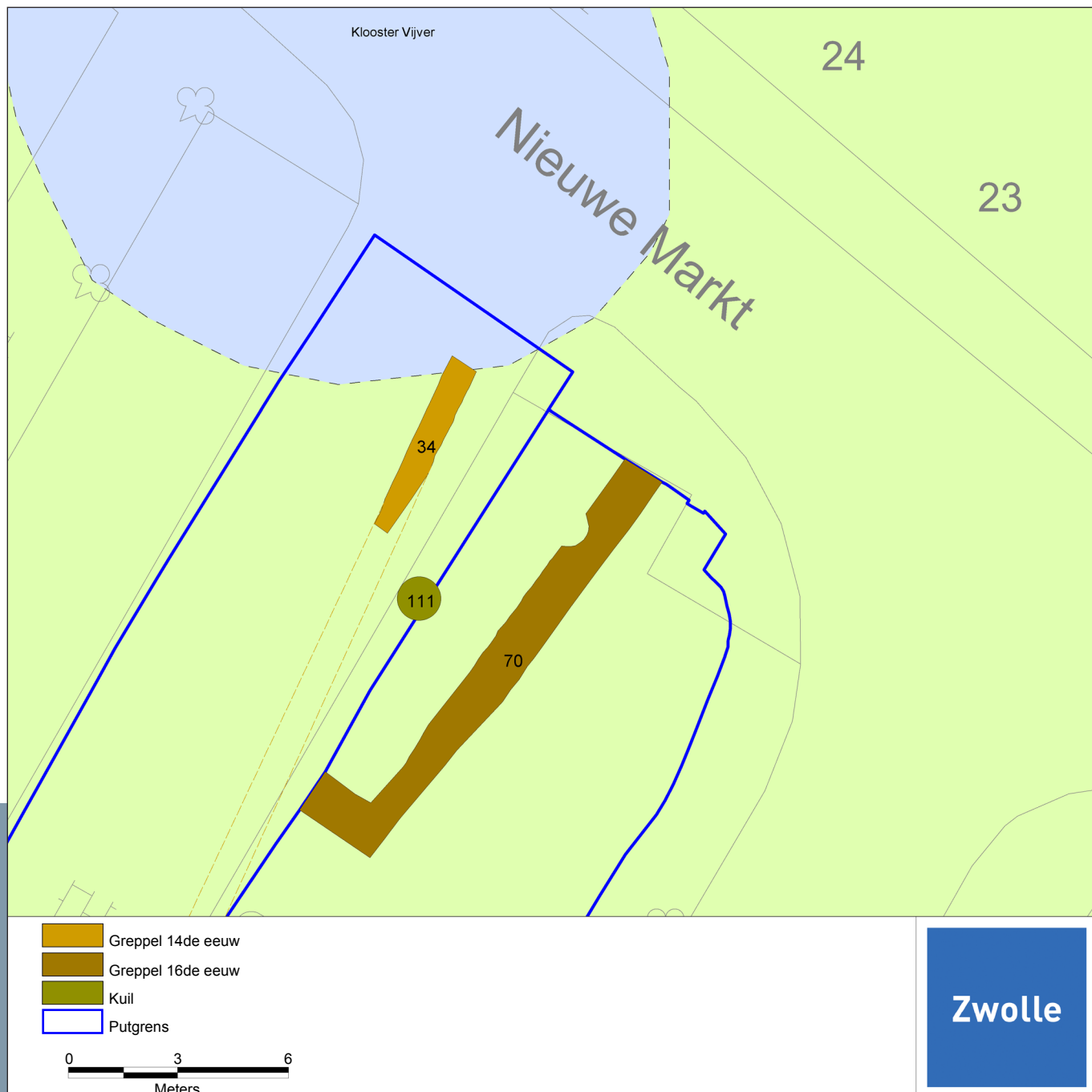
In de laatgeometrische traceringen is daarnaast veel gebruik gemaakt van sferische driehoeken en vierkanten voor de grondvorm.⁷⁶ De in de kuil aangetroffen fragmenten zijn gemaakt van zandsteen.

Naast onderdelen van een natuursteentracering is ook een aantal geprofileerde bakstenen gevonden die onderdeel hebben uitgemaakt van bakstenen vensterharnassen. Het gaat hier om delen van montants waarop nog duidelijk pleister en beschildering aanwezig is. Het is niet duidelijk of het gevonden materiaal afkomstig is van werkzaamheden in de bouwloods of dat het om materiaal gaat dat tijdens de afbraak van verschillende kloosteronderdelen (o.a. Kleine Trans, Grote Trans etc.) in de eerste helft van de 17de eeuw is vrijgekomen.

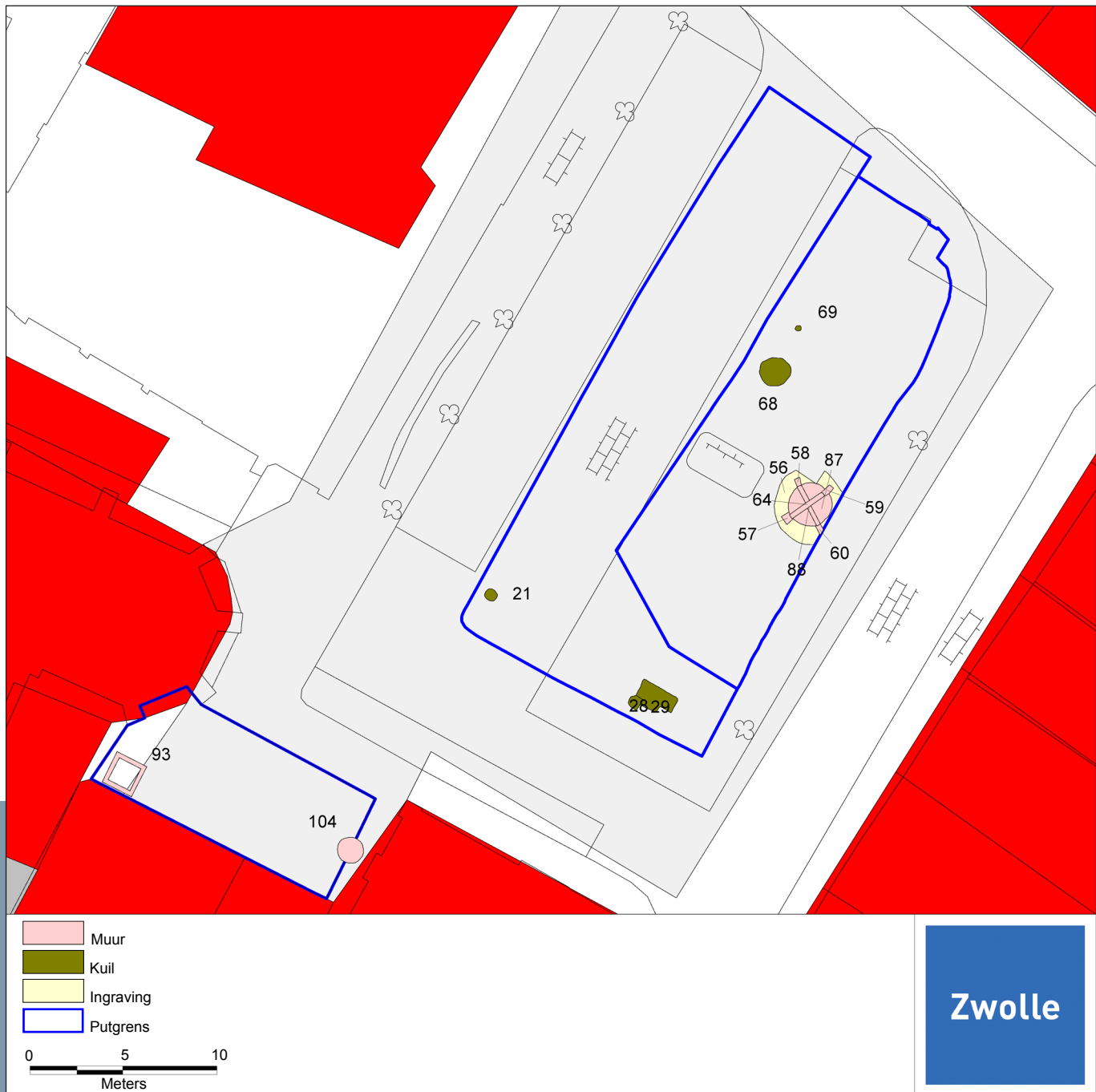

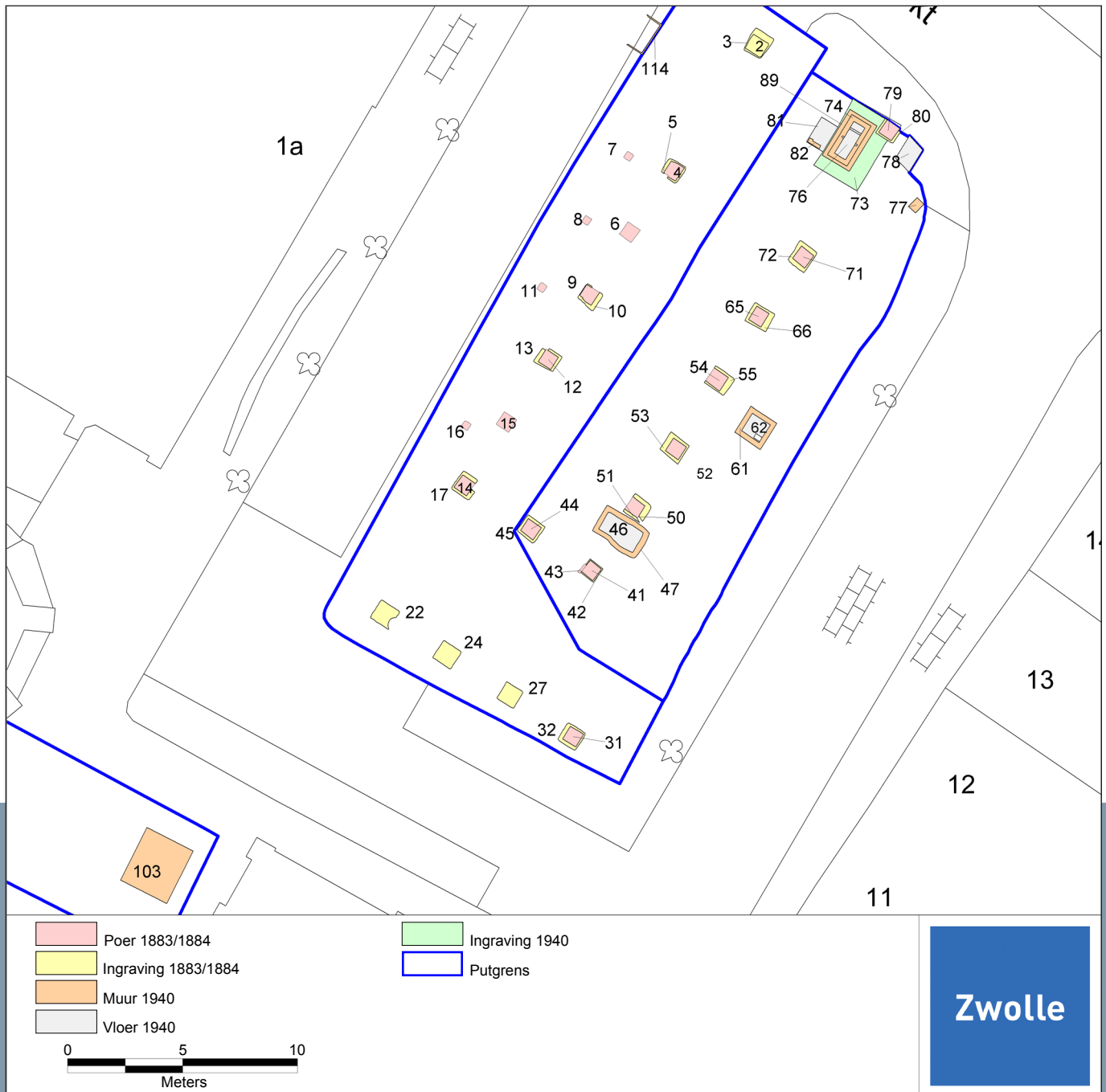
Sporen Kleine Trans Bethlehemklooster.

Sloot en kuil met bouwmetaal uit de 14de tot 16de eeuw.

Sporen die behoren bij de aanleg van de markt eind 1650.

Poeren van de boterhal en kiosken.

8. Het vondstmateriaal

Vondsten uit kuilen

Uit een kuil (S21) zijn vijf scherven geborgen die mogelijk als opspit uit de ophogingslaag kunnen worden gezien. Drie scherven zijn toe te schrijven aan een of meerdere koppen (r-kop-2). Merkwaardig is een fragment van een faience voorwerp dat onderdeel heeft uitgemaakt van een voet. Het gaat om een restant van een voet met daarop vijf blauwe biezen. De kwaliteit is matig. De productieplaats is niet bekend maar kan mogelijk ergens in mogelijk zelfs 18de of 19de eeuw.

Vondsten uit de ophogingslaag

Tijdens de aanleg van de opgravingsput is vondstmateriaal verzameld dat gedateerd kan worden vóór 1650. Het materiaal is afkomstig uit een grondpakket dat mogelijk is aangebracht voor de aanleg van de Nieuwe Markt als marktplein. Onder de aardewerkvondsten bevindt zich een fragment van een faience scherf met aigretterand. Op het randfragment zijn twee blauwe blaadjes en vier oranje stampers te zien. Als herkomstgebied kan mogelijk Ligurië worden genoemd. De datering ligt in de periode 1610-1650.

Tot de categorie tinglazuur aardewerk behoren verder nog twee scherven van majolica-borden. Het eerste fragment valt op door zijn rode baksel en dikte van 1.5 cm.⁷⁷ Naast

Faience bord uit Ligurië (1610-1650).

het rode baksel is ook de kwaliteit van de laag tinglazuur slecht. Dit is te zien aan de vorming van craquelé en de vele putjes in het glazuur. De tweede majolica scherf heeft een witgeel baksel en heeft op de voorzijde nog een spoor van een proen. Opmerkelijk aan dit fragment is echter het restant van een rood aanbaksel. Onder het majolica bevinden zich verder fragmenten van twee tegels. Beide tegels hebben een rood baksel. Het eerste fragment heeft een glazuurlaag met craquelé. De blauwe beschildering is door de te hoge baktemperatuur gaan vloeien. De tegel is 1 cm dik.

Het andere fragment is eveneens 1 cm. dik en vertoont op de voorzijde een knielend figuur die waarschijnlijk een lood- of haakbus afvuurt. Het fragment is bijzonder door het rode baksel en de dunne laag witte slib op de achterzijde.

Tot de groep rood aardewerk kan een kopje van een haan worden gerekend die mogelijk deel uit heeft gemaakt van een spaarpot. Een soortgelijke spaarpot is ook tussen het afval van een pottenbakker op de locatie Achter de Broeren uit de periode 1525-1575 aangetroffen.⁷⁸

Drie andere fragmenten kunnen mogelijk gerekend worden tot lokale producten. Het eerste fragment betreft een groot deel van een r-kop-1 met worstoor. De roodbakken kop is aan beide kanten voorzien van een witte sliblaag met aan de binnenzijde een koperoxide glazuur. De twee andere scherven zijn duidelijk te hard gebakken. Het is goed mogelijk dat dit fragmenten zijn van producten die gemaakt zijn door de nabijgelegen pottenbakker op de hoek van de huidige doorgang van Oude Vismarkt naar de Nieuwe Markt. Op deze locatie is op oud kaartmateriaal het zogenaamde Pottenbakkershuis aangegeven.

Tussen de vondsten bevinden zich verder nog negen dubbelconische pijpen uit de eerste helft van de 17de eeuw.

Onder de kleipijpen bevinden zich twee pijpen zonder hielmerk die gerekend kunnen worden tot het type dubbelconisch gedrongen uit de periode 1620-1650. Beide pijpen zijn voorzien van een volledige radering. Een derde pijp van dit type heeft als hielmerk een lelie binnen een ruitvorm met afgeronde hoeken. Ook deze pijp heeft een volledige radering. Het hielmerk lelie wijkt af van de merken die gangbaar is bij Goudse exemplaren. Uit de periode 1640-1660 stammen twee pijpen die beide behoren tot het type dubbelconisch massief gedrongen en voorzien zijn van een hielmerk. Van het eerste exemplaar zijn van het hielmerk alleen de twee laatste letters IP nog te lezen. Het is niet zichtbaar of het hier om een merk gaat dat bestaat uit vier letters of een gekroonde IP. De tweede pijp heeft als hielmerk IH. Mogelijk gaat het hier om een Zwols exemplaar van de familie Haddis.

Twee pijpen van het type dubbelconisch langgerekt hebben geen hielmerk en een gedeeltelijke radering rond de ketel. Beide exemplaren dateren uit de periode 1650-1675.

Metaalvondsten

Uit het ophogingspakket zijn metaalvondsten verzameld. Tot de categorie munten kan een groot aantal zogenaamde koperen duiten gerekend worden. Duiten behoren tot het kopergeld van de Zeven Verenigde Provinciën en hadden een nominale waarde van 1/8 stuiver.

Een duit met op de voorzijde een tulpenkrans met daarin de tekst NOV IMA GVM in drie regels is geslagen in de stad Nijmegen.

Dit type vertoont op de keerzijde een zittende maagd in een tuin gevormd van een soort planten en struiken met rechts een uitstekende tak omhoog. De maagd heeft een opgestoken rechterarm als teken van het vertrouwen op de Heer. Met de andere hand houdt zij het wapenschild vast. Dit wapenschild bestaat uit een vrij groot stadswapen van Nijmegen (tweekoppige adelaar met in het borstschild een leeuwje). Rondom de maagd is de volgende tekst aanwezig: BEA. GNS. CV. DNS. SPS. E. (of variant). Dit is voluit: *beata gens cuius Dominus eius*, en betekent: het is een gelukkig volk wiens hoop de Heer is. De tekst wordt onderbroken door het wapen. Van bovengenoemde duiten bestaan meerdere varianten die afwijken in de opschriften en de vormgeving van de krans op de voorzijde. Onze variant wordt gekenmerkt door een krans met boven en onder een stip en aan de zijkanten twee sterren. Dit type duit is mogelijk geslagen onder muntmeester Reijnier Hanssen in de periode 1602-1605. Muntmeester Hanssen had als muntmeesterteken een knol die niet op de munt is afgebeeld. Duiten van Nijmegen zijn tamelijk zeldzaam.

Duit Nijmegen 1602 - 1605.

Van een tweede duit uit de 17de eeuw is op de voorzijde nog net een stuk van de tekst ...SIA 16.. leesbaar. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met een duit geslagen in de provincie Friesland. Eveneens in de provincie Friesland geslagen is een duit met het jaartal 1717. Op de voorzijde is een leeuwje afgebeeld tussen twee versieringen met daaronder FRISIA en het jaartal tussen twee rozetten. Onder het jaartal staat een rozet tussen versieringen. Op de keerzijde bevindt zich het gekroonde wapen van Friesland met de twee leeuwen boven elkaar. Het wapen heeft grote krulversieringen aan de zijkant.

Duit Friesland 1717.

Uit de periode ten tijde van de Eerste Wereldoorlog stamt een cent uit 1915 geslagen onder koningin Wilhelmina.

In de ophogingslaag is op één plek het restant van de vermoedelijke inhoud van een beursje gevonden. De inhoud bestond uit drie koperen en drie zilveren munten. Van de koperen munten waren er twee aan elkaar gecorrodeerd. Beide munten kunnen gedetermineerd worden als een zogenaamd oord of ¼ stuiver geslagen in Friesland.

Op de voorzijde staat een Friese edelman (naar Saksisch voorbeeld) naar rechts met zwaard over de schouder. Links van het borstbeeld staat de letter F en rechts de letter O. Deze afkorting wordt uitgelegd als *Frisia Ordines* (Friese staat) maar ook als Friese oord. Op de keerzijde is een Fries wapenschild met een parelkroon en een onderzijde die in een puntje uitloopt afgebeeld. De bovenzijde van het wapen heeft links en rechts een uitstulping. In het wapen staan twee leeuwen boven elkaar die recht voor zich uit kijken en onder en naast het wapen zitten krulversieringen. Binnen de oorden bestaan verschillende varianten die van elkaar afwijken in het wel of niet aanwezig zijn van de letters F en O en in de verschillen in de opschriften van de tekst op beide zijden van de munt. Het is door de corrosie niet mogelijk om te achterhalen om welke variant het gaat. Friese oorden met de afbeelding van een Friese edelman zijn in de periode 1608-1649 geslagen.

Oord Friesland 1608.

de tekst nog een keer schuin over de bestaande tekst is geplaatst. De tweede dubbele stuiver is geslagen in Zeeland. Ook op deze munt is op de keerzijde een leeuw met pijlenbundel afgebeeld. Op de voorzijde is de tekst ZEELANDIA en het jaartal 161.. te lezen. Een zeer bijzondere vondst is een 28 stuiverstuk geslagen in Zwolle onder Mathias I. Mathias I was keizer van het Heilige Roomse Rijk in de periode 1612-1619. Zwolle kreeg in 1488 het muntrecht van de Duitse keizer en in de periode 1488-1499 zijn er munten geslagen voor rekening van de stad. Vanaf 1534 nam Zwolle deel aan een overeenkomst tussen de Driesteden: Deventer, Kampen en Zwolle. Vanaf dat moment zijn er tot 1583 in Deventer munten geslagen met op de voorzijde drie afzonderlijke wapens van de steden en op de keerzijde het wapen van Deventer. Na 1583 nam Kampen het stokje over en werd het wapen van Deventer op de keerzijde vervangen door dat van Kampen. De Driesteden muntslag is tot 1588 in Kampen in bedrijf geweest. Na 1588 hield de samenwerking tussen de steden op en gingen de steden elk tot een eigen muntslag over. Vanaf 1591 werd onder muntmeester Balthasar Wijntgens Jr. weer op naam van de Duitse keizers gemunt. Omdat de stad Zwolle geen enkele

Dubbele stuiver Overijssel 1618.

Een derde koperen munt betreft een duit van de stad Utrecht uit de periode 1619-1637. De duit heeft op de voorzijde een tulpenkrans met daarin de tekst TRA IEC TVM in 3 regels en daaronder het jaartal. Op de keerzijde staat het stadswapen van Utrecht rondom versierd met lielevormen. In het linkerveld staat een vlamversiering.

Duit Utrecht 1619 - 1637.

controle toeliet met betrekking tot de kwaliteit en hoeveelheid van de muntslag ontstond er vaak wrijving met de Staten-Generaal. In 1606 werd dan ook besloten de muntslag te stoppen voor een periode van 3 jaar tegen een afkoopsom van 6000 gulden. In 1612 werden er voor het eerst weer munten geslagen. Muntmeester in deze periode was Arent van Romondt.

28 Stuiverstuk Zwolle geslagen onder Mathias in de periode 1612-1619.

Van de drie zilveren munten zijn er twee te determineren. Het gaat in beide gevallen om dubbele stuivers. De eerste dubbele stuiver is geslagen in Overijssel. Op deze munt is de tekst TRASISULANIA te lezen. Op de keerzijde is een leeuw met pijlenbundel afgebeeld. Opmerkelijk is dat de munt tijdens het slaan gedraaid is waardoor

Voor het wegen van gouden en zilveren munten werd gebruik gemaakt van muntgewichtjes. Het muntgewichtje van de Nieuwe Markt is gebruikt voor een halve Rozenobel. Op de voorzijde is een schip afgebeeld. Op de hoeken zijn vier cirkels zichtbaar. Op de keerzijde zijn drie aan elkaar verbonden cirkels afgebeeld die een verwijzing vormen naar de maker van het muntgewicht.

Muntgewichtje voor halve Rozenobel.

Tot de overige voorwerpen kan een koperen bakje of pijlgewicht gerekend worden dat onderdeel uit heeft gemaakt van een sluitgewicht of huisjesgewicht. Een sluitgewicht of pijlgewicht bestaat uit een reeks in elkaar passende bakjes. Elk onderdeel is een gewicht en de kenmerkende eigenschap van een sluitgewicht is dan ook dat ieder bakje even zwaar is als alle kleine bakjes die er in passen samen. De gangbare groottes van de voormetrische sluitgewichten in Nederland zijn kwart - half - 1 - 2 - 4 - 8 - 16 pond. Het voordeel van deze gewichtsvorm is het compacte geheel dat gemakkelijk te transporteren is, zonder dat je onderdelen verliest. Het nadeel is de grotere slijtage tijdens het gebruik, ten opzichte van de 'normale' gewichten. Het gevonden bakje heeft een gewicht van 4.5 gram. Een rond loden voorwerp met daarop vaag contouren van een afbeelding heeft mogelijk eveneens als gewicht fungeert. Het loden voorwerp heeft een gewicht van 12 gram. Een ander voorwerp is een rechthoekig metalen beslagstukje met daarop twee puntcirkelmotieven met elk in het midden een kope-

Boekbeslag.

ren nagel. Twee hoeken van het beslagstuk worden gekenmerkt door een afgeschuinde kant. Mogelijk heeft het beslagstuk bevestigd gezeten op een leren boekband.

Uit de eerste helft van de 17de eeuw dateert een gesp. De gesp is van het zogenaamde dubbelovaal type en wordt gekenmerkt door een licht uitstekende middenstijl. Op de beugel zijn twee angelrusten zichtbaar.

Tot de categorie overige voorwerpen waarvan de functie onduidelijk is kan een vierkant lood worden gerekend met aan een zijde een afgeschuinde kant. Het lood is in het midden voorzien van vier vierkante uitsparingen. De functie van het voorwerp met een afmeting van 3 bij 2.8 cm. is onduidelijk.

Gespen

Een groep bijzondere textielloden uit Zwolle

In de periode tussen de 13de en 19de eeuw was het gebruikelijk om het voor de handel bestemde textiel te voorzien van één of meerdere loden zegels. Het hele productieproces van ruwe wol tot eindproduct onderging een aantal keuringen waarvan als bewijs telkens een lood werd aangebracht. Daarnaast werd ook door de maker van het laken een lood aangebracht. Deze laatste loden vallen onder de categorie deelbewerker loden en zijn meestal voorzien van een eenvoudig huismerk. De loden met een stadswapen werden door de autoriteiten aangebracht. Dit betekent echter niet dat elke stad zijn eigen loden met stadswapen bezat. In sommige steden werd door middel van losse inslagen of kloppen informatie op het textiellood aangebracht. Kloppen werden echter ook gebruikt om de mankementen van een product weer te geven. Zo werd de letter D in Gouda gebruikt voor de aanduiding van te dunne stof. Op het niet merken van textiel stonden strenge strafmaatregelen.

Deze strafmaatregel bestonden meestal uit hoge geldboetes of het verplicht kopen van een mindere kwaliteit laken voor de prijs van laken van de hoogste kwaliteit.

Pijp- en pinneloden

Binnen de textielloden zijn drie verschillende typen te onderscheiden: het pijplood, het pinnelood met twee schijven en het pinnelood met vier schijven. Het pijplood is een langwerpig lood dat werd bevestigd om een aantal draden. Het is een typisch deelbewerkerlood dat gebruikt werd door de wevers. Het pinnelood met twee schijven bestaat uit platte schijven die met elkaar verbonden zijn door een strip. Eén van de schijven is aan de achterzijde voorzien van een pin die door de stof wordt gedrukt en tijdens het ombuigen in de uitsparing van de contraschijf valt. Het

geheel wordt samengeknepen door een tang. Het pinnelood met vier schijven is vergelijkbaar met het lood met twee schijven. De verschillende typen loden werden zonder opschrift gegoten in stenen mallen. De wapens, kloppen en andere teksten werden met behulp van een tang aangebracht. In de tang konden losse matrijzen worden ingeklemd.

Deze matrijzen waren voorzien van gegevens als lengte, kwaliteit, plaats van productie, verfprocedé en soort stof. Deze gegevens kunnen ieder op aparte loden zijn weergegeven maar kunnen ook op één enkel lood zijn weergegeven. Dit gebeurde dan door middel van kloppen. Het was dan ook heel gebruikelijk dat aan één stuk stof meerdere textielloden waren bevestigd. De koper van de stof kreeg niet altijd alle loden mee. Dit had te maken met het feit dat niet altijd de gehele lengte werd gekocht. Alleen de verkoop van het laatste deel ging gepaard met de aanwezigheid van de loden.

Deelbewerkerloden

Onder de categorie deelbewerkerloden vallen de loden die door de makers aan het product zijn toegevoegd. Het zijn meestal kleine textielloden met een eenvoudig huismerk die door de wever, voller, verver of droogscheerder werden aangebracht. Het produceren van textiel was zeer arbeidsintensief en bood werkgelegenheid aan duizenden werklieden, ondernemers en handelaren. Hierbij werd vooral in de steden gewerkt met verschillende gespecialiseerde bedrijven. De bewerking van de ruwe grondstof tot eindproduct bestaat grofweg uit de volgende stadia:

De bewerking van de ruwe wol. De wol werd hiervoor gesorteerd en gewassen. Na het wassen werd de wol gedroogd en beslagen (vlaken). Door het beslaan van de wol werden ook de kleine pluusjes en de achtergebleven stro- of zanddeeltjes verwijderd.

Kaarden of kammen. Het kammen zorgde ervoor dat de vezels parallel aan elkaar kwamen te liggen en dat de korte onderwol gescheiden werd van de langere wol. Het hierdoor ontstane kamgaren was bij voorbaat geschikt voor het weven van gladde stoffen die glanzend geperst werden, zoals *grein*. Weefsels met kamgaren konden slecht gevuld worden, omdat de lange vezels al snel te pluizig werden.

Het kaarden zorgde voor een goede menging van de wol en ordening van de vezels. Kaardgaren kon gevuld worden tot een stevige warme stof. De fijnste gevulde weefsels werden *laken* genoemd.

Het wat grovere weefsel stond bekend als *baai*.

Het spinnen. Het spinnen was vooral voorbehouden aan vrouwen als een typische huisnijverheid.

Het weven. Na het weven vond de nabewerking plaats, waarbij het fijnste weefsel naar de voller ging en de wat grovere weefsels naar de verver.

Het vollen. Het weefsel werd gestamp in een kuip met volaarde, heet water en urine. De vezels krompen hierdoor en de stof werd vaster (vervilt). Deze bewerking werd alleen op de fijne weefsels, het laken, toegepast. De stof werd na het vollen gewassen en op rekken gedroogd. De laatste stap bestond uit het opruwen van het laken met kaardenbollen van de kaardendistel.

Het droogscheren. Met een groot formaat kam werden de uitstekende haartjes langs de stof op gelijke lengte geschoren.

Het oprekken van het laken op lengte. Dit gebeurde op de ramen en was de eerste stap in het productieproces waarbij controle door de waardijns plaatsvond.

Het verven. Het verven was een aparte bedrijfstak waarbij veelal gewerkt werd met plantaardige kleurstoffen. Wede werd gebruikt door de blauwververs en was vaak vele malen duurder dan meekrap, dat gebruikt werd door de roodververs. Na het verven werden de lakens opnieuw gekeurd. Na het eerste verfbad konden door een tweede verfbad andere kleuren waaronder bijvoorbeeld zwart en groen bereiken. Na het verven kon de stof door de droogscheerder worden afgewerkt,

Het vouwen en verpakken van de stof.

Naast de pijploden werden hier vooral de pinneloden met twee schijven voor de diverse deelbewerkingen gebruikt.

Kwaliteitsloden

De kwaliteitsloden werden na goedkeuring door de waardijn aangebracht. Dit gebeurde voor het eerst na het oprekken van de stof op lengte. Deze waardijn diende ervoor te zorgen dat "*alle laeckenen, die qualick gheverwet zijn, alle laecken, die groff van hair zijn, ende all onghelycke laeckenen onghesegeelt te laeten*". De waardijn werd gekozen uit de drapeniers of leden van het laken-gilde. In steden als Amsterdam waren er meerdere waardijns aangesteld die jaarlijks werden gekozen voor een benoeming van één jaar. Het ging om een belangrijke onbetaalde erefunctie.

Overige deelbewerkerloden.

Op het textiellood werd aangegeven in welke categorie het laken viel. Het merendeel van deze loden is voorzien van een stadswa-
pen en bevat meestal een aanduiding van de lengte en/of soort
stof. De strenge controle zorgde ervoor dat de koper volkomen
vertrouwde op de gegevens op de loden, zonder dat het laken
zelf aan een test onderworpen hoefde te worden. Aan het einde
van de 16de eeuw was één kwaliteitslood niet meer voldoende en
werden er meer loden aan een stuk stof gehangen. Het laatste
lood was het staallood. Dit lood gaf de kwaliteit van de kleur aan
en werd door de waardijns of staalmeesters aan de stof gehecht.
De staalloden kunnen gezien worden als de belangrijkste textiel-
loden en wijken vaak af van de overige loden door hun uitzonder-
lijke grootte.

De groep textielloden uit een kuil op de Nieuwe Markt

Van de in totaal zeven textielloden vallen er drie op door hun uit-
zonderlijke grootte.

Het gaat om een compleet lood met aan de ene zijde het wapen
van Londen en op de andere zijde de aartsengel St. Michaël.
Twee vergelijkbare loden zijn afkomstig van een vindplaats in
Portobello, Panama en zijn eveneens voorzien van het wapen
van Londen en de aartsengel St. Michaël. Boven het wapen van
Londen is op beide loden uit Panama de tekst DE LONDI NO
aanwezig. Rond de aartsengel is de tekst GLORIA IN EXCELSIS
(=Glory to god in the highest) weergegeven. Op het lood uit Zwolle
is geen randschrift zichtbaar.

Het tweede lood heeft op de voorzijde het wapen van Gouda. Op
de keerzijde is binnen een rechthoek de tekst ENCKEL STAEL
aanwezig. In een bijdrage van Mijderwijk is het interessant te con-
cluderen dat op de Goudse loden alleen het stadswa-
pen met zes sterren is aangetroffen. Dit wapen komt overeen met het wapen
van de heren Van der Goude. Tot 1615 werd uitsluitend gezegeld
met het stadswa-
pen met twee sterren.⁷⁹

Net als in Gouda is ook in Amsterdam een systeem van kwalifica-
ties aanwezig met de gradaties: *staal of enckel staal, anderhalf
staal en dubbelt staal*. Vanaf 1607 werd hier nog *groot dubbelt
staal* aan toegevoegd. De aanduiding staal verwijst naar de 'sta-
len' of proeflappen die voor de kwaliteit van de kleur werden
gebruikt. Uit Amsterdam zijn verschillende staalloden met jaar-
tallen van keuringen bewaard gebleven die de periode bestaan
tussen 1584 en 1674.

Het derde lood is slechts voor de helft bewaard gebleven, maar is
gezien de grootte het belangrijkste geweest. Op het lood is zeven
keer dezelfde klopp of stempel te zien. Dit stempel bestaat uit het
stadswa-
pen van Amsterdam met de initialen A.M. De letters A.M.
staan vermoedelijk voor één van de Staalmeesters in Amsterdam.
Deze Staalmeesters waren als college in 1591 ingesteld en zetel-
den in het Staalhof in de Staalstraat.

In het Rijksmuseum van Amsterdam bevindt zich een zeer bekend
schilderij uit 1662 van Rembrandt van Rhijn met de titel De
Staalmeesters. Dit groepsportret van vijf heren hing oorspronke-
lijk in het Staalhof. Van dit groepsportret zijn de namen bekend.
Het gaat om Jacob van Loon (1595-1674), Volckert Jansz. (1605-
1681), Willem van Doeyenburg (1616-1687), Aernout van der Me-
ye

Textiellood Londen.

Staallood uit Gouda.

Fragment van een staallood uit Amsterdam met stempels A.M..

De Staalmeesters van Rembrandt uit 1662.

[1625-1681] en Jochem de Neve [1629-1681]. Op de achtergrond is zonder hoed de bediende Frans Hendricksz. Bel afgebeeld. Gezien de datering van de gevonden textielloden is het niet ondenkbaar dat het laatste grote fragment van het textiellood een staallood is geweest dat als keur door staalmeester Aernout van der Meije op een stuk stof is aangebracht. Het lood vormt hierbij een directe verwijzing naar het schilderij.

Vondstmateriaal ingraving waterput (vondstnr. 2-1-13)

Uit de insteek van de waterput zijn drie fragmenten Werra keramiek aangetroffen. Twee van de drie scherven zijn sterk geërodeerd, het derde fragment is secundair verbrand. Werra keramiek kan in het algemeen gedateerd worden in de periode 1580-1630. Uit dezelfde periode kunnen ook de fragmenten van een kan uit het Westerwald, een scherf van een majolica bord, een scherf van een roodbakken kop en een scherf van een Chinees porseleinen bord gerekend worden. Naast aardewerk is in de ingraving ook een dubbelconische pijp aangetroffen met hielmerk AH. Mogelijk gaat het hier om een pijpenkop van de Zwolse pijpenmaker Abraham Haddis uit de periode 1640-1680.

Beerkelder van de armenkamer (vondstnr.)

De inhoud van de beerkelder laat zien dat de beerkelder uitsluitend gebruikt is door de regenten van de armenkamer en niet door de armen zelf. In de beerkelder zijn drie vondstgroepen: keramiek, glas en kleipijpen te onderscheiden. De vondsten vertellen hun eigen verhaal, dat samen met overgebleven teksten uit het archief, zeer illustratief beschrijft hoe de regenten vergaderden over de armen. De drie vondstgroepen zijn door verschillende auteurs beschreven. Hemmy Clevis heeft de beschrijving van het aardewerk voor zijn rekening genomen, Sanne van Zanten het glas en Jan van Oostveen de kleipijpen. De historische gegevens zijn door Sanne van Zanten in het Historisch Centrum Overijssel verzameld.

Kooltjes voor pijpen en een kommetje uit Leeds

Uit Engeland zijn enkele industriële producten afkomstig. Een kom met een doorsnede van 17 cm. van *blackware*, of industrieel zwart en een fragment van een *blackware* dekseltje van een theepot. Bijzonder is verder een kommetje van *creamware* met twee horizontale 'oren' die elk bestaan uit twee elkaar kruisende, vierledig geribbelde linten met aan het uiteinde een rozet met franje. Volgens Towner zijn de fijn geribbelde linten vooral een handelsmerk van Leeds en nergens anders vervaardigd. Hij geeft voor dit type oor een datering tussen 1775-1815.⁸⁰ Een voorwerp met vergelijkbaar handvat is gevonden in een vondstcomplex aan de Smidstraat in Nijmegen.⁸¹ Van een *creamware* schoteltje en een industrieel wit schoteltje zijn maar enkele fragmenten aanwezig. Het industrieel wit schoteltje heeft een drukdecor in blauw. Ook is er een scherf van een witte kom. Uit Engeland komt ook nog een fragment van een steengoed bord (s3-bor).

Van Europees porselein is een scherf van een niet te determineren vorm. Een tweede voorwerp van Europees porselein betreft een archeologisch compleet kopje met een '*Chinese house pattern*'. Daarnaast zijn er enkele koppen en schotels van Chinees porselein. Het is interessant om naar de verschillen te kijken. Wat

opvalt is dat bij het Europese kopje de scherf een fractie dikker is en het onbeschilderd gedeelte witter. Het veldspaatglazuur is bij de Chinese kopjes veel duidelijker als een laag te zien. Het lijkt er op dat het Europees porseleinen kopje van *hard paste* porselein gemaakt is, wat globaal pas na 1768 plaats vond.⁸² Inwendig is onder de rand een geometrisch opgezet filet aangebracht.

Het '*Chinese house pattern*' komt ook voor op de vele honderden koppen en schotels uit het Diana cargo. Dit schip kwam uit Kanton en is in 1816 vergaan. Het wrak met zijn inhoud is in de jaren 90 van de vorige eeuw opgegraven en het grootste deel van de keramiek is bij Christies geveild.⁸³

De Chinees porseleinen kopjes hebben florale motieven en aan de binnenzijde onder de rand verschillende filets. Op de binnenkant van de bodem is een bloem afgebeeld. Er zijn nog enkele andere randfragmenten van kopjes. Ze behoren tot het type p-kop-1 en p-kop-5 al naar gelang de rand niet dan wel licht naar buiten omgebogen is. De schoteltjes van het type p-bor-6 hebben eveneens florale motieven. Eén exemplaar is bovendien aan de onderzijde uitgebreid versierd. Het tweede exemplaar is onversierd, maar heeft een bruine rand.

Van steengoed zijn slechts enkele scherven bewaard gebleven. De voorwerpen zijn niet op type te determineren. Wel herkennen we de productiecentra Siegburg, Raeren en Westerwald.

Enkele scherven behoren tot majolica borden, waarvan één exemplaar versierd is met een stilistisch bloemmotief en het tweede te zwaar aangetast is om nog een motief te kunnen onderscheiden. Van faience zijn fragmenten van meerdere voorwerpen bewaard gebleven. De moeite van het vermelden waard is de heft van een bord (f-bor-7) met Chinees floraal motief en op de vlag een Wanli indeling, de perzikkloem afgewisseld door geometrisch versierde panelen. Een ander bord (f-bor-5) heeft zowel op de vlag als op de spiegel een stilistisch bloemmotief.

Rondom het ritueel van het pijpen zijn enkele onmisbare attributen nodig. Onder deze attributen bevinden zich een achttal Friese roodbakkende testen, een roodbakend komfoor (r-kmf-2) en een witbakkend exemplaar (w-kmf-11). De twee komforen zijn afkomstig uit Friesland.

Komforen werden gebruikt om vloeistof in een pot of kom warm te houden. De pot werd boven op het komfoor gezet. De uitsparingen in de wand zorgden er voor dat de kooltjes voortdurend zuurstof kregen. Ook testen werden gebruikt om kooltjes in te houden. Voor een stoof om de voeten te warmen, maar ook om de pijp aan te steken. Het is opvallend dat juist deze vormen in de beerkelder terecht zijn gekomen. In roodbakkende uitvoering treffen we verder nog wat fragmenten aan van een voorraadpot (r-pot-2) en twee koppen (r-kop-2 en r-kop-4). Alle voorwerpen zijn in Friesland gemaakt. Van witbakkende klei is verder nog een klein zalfpotje (w-zal-2) waarvan de herkomst niet te bepalen is. Verder zijn er fragmenten gevonden van een viertal kwadraattegels in blauw en paars met ornamentaal motief.⁸⁴

De datering van de keramiek

Het *creamware* kommetje uit Leeds kan niet dateren vóór 1770.⁸⁵ Het *Chinese house pattern* komt weliswaar voor in het Diana cargo uit 1816, maar werd in Engeland waarschijnlijk al na 1768 gebruikt op *hard paste porcelain*. De vroegste datering voor de

vondsten uit deze beerkelder lijkt daarmee vastgesteld te kunnen worden op 1770. Een jongste datering is moeilijker. Maar omdat het er op lijkt dat het industriële goed uitsluitend van de westkust van Engeland afkomstig is, zal de einddatum nog in het begin van de 19de eeuw liggen. De twee andere vondstgroepen geven wellicht nader uitsluitsel.

Een borrel voor de regenten

Gedurende de Middeleeuwen nam het gebruik van glas aan populariteit toe. Naast het zogenaamde groene *Waldglas* werd er in de 15de en 16de eeuw glas *à la façon de Venise* geproduceerd. Tegen het einde van de 17de eeuw steeg de populariteit van het Engelse loodglas en nam het de plaats in van het *façon de Venise* glaswerk. Het Engelse loodglas is wat lomper uitgevoerd dan het strakke *façon de Venise* glas.⁸⁶ Aan het eind van de 17de eeuw komt ook het Boheemse krijtglas op dat in Noordwest Europa een grote afzetmarkt vindt.

In de beerkelder treffen we van al deze verschillende soorten glas voorbeelden aan. Van het meest bekende Waldglas is de roemer. Deze ontwikkelde zich uit de berkemeier, die weer voortkwam uit de noppenbeker. De groene kleur van de roemers werd veroorzaakt door de ijzerhoudende verontreiniging die in de grondstoffen zat.⁸⁷ In de 17de eeuw is de roemer het populairste drinkglas voor witte wijn.⁸⁸ De braamnoppen zorgden ervoor dat het glas niet uit de vette handen viel tijdens het drinken.⁸⁹

De roemers in Nederland zijn grotendeels vervaardigd in Duitsland. De belangrijke productiecentra lagen in Westfalen, Spessart en Hessen, maar ook in Nederland zijn roemers vervaardigd.⁹⁰ De roemers uit Nederland zijn niet te onderscheiden van de Duitse producten.

Volgens Henkes is het belangrijkste verschil tussen de berkemeier of roemer de verandering in kelkvorm die in de tweede helft van de 16de eeuw tot uiting komt. De rechte, conische kelkwand werd toen incidenteel licht convex gebogen en evolueerde in de 17de eeuw tot een uitgesproken halfronde- of tonvorm. Op deze gebogen kelkvorm heeft het begrip roemer betrekking.⁹¹

Een ander verschil tussen de berkemeier en de roemer is het glasdraadje dat tussen de kelk en de schacht zit. De roemer heeft een gekerfd of geribd draadje, terwijl de berkemeier alleen een glasdraadje heeft.⁹²

Tussen 1620 en 1640 worden de doornoppen vervangen door de braamnoppen. De roemer ontwikkelt zich in de loop van de 17de eeuw nog door: de schacht wordt korter, de voet wordt hoger en de kelk bolter en wijder.⁹³ De populariteit van de roemer verdwijnt na circa 1725 waarna hij nauwelijks meer wordt aangetroffen.⁹⁴

In de beerkelder zijn onderdelen van drie roemers gevonden, waarvan we er een duidelijk hebben kunnen determineren als gl-roe-2. Dit type heeft een gewonden glasdraad voetring, en verspringende rijen van vier braamnoppen. Er zijn nog twee andere fragmenten, waarbij één fragment alleen de stam laat zien met twee verspringende rijen van vier braamnoppen. Het andere fragment heeft drie verspringende rijen met vier braamnoppen.

In de beerkelder zijn ook verschillende typen kelkglasten gevonden. Vooral de gl-kel-1 kwam veel voor. Binnen dit type zijn duidelijke onderlinge verschillen te ontdekken. Zo kun je duidelijk een grovere- en een fijnere variant onderscheiden. De fijnere

variant van gl-kel-1 heeft een getordeerde stam. Er zijn drie kelkglasten met een omgeslagen voetrand. Een leuk detail bij de grovere variant is de grote luchtbel in het midden van de kelkbodem, omcirkeld door kleinere luchtbelletjes. De basisvorm is bij deze varianten allemaal hetzelfde: een dikwandig klokvormig kelkglas met een dikke bodem. De kelkglasten hebben een rechte stam, die in diverse varianten is uitgevoerd en een voet met een pontilmerk. Er is minstens één kelkglas gemaakt van loodglas. Dit glas is van het type gl-kel-8. Het is een lomp uitgevoerd dikwandig glas met een voet met een omgeslagen rand. *Façon d'Angleterre* kwam op in het begin van de 17de eeuw, en was geënt op de Engelse modellen van loodglas. Mogelijk is dit kelkglas een uitvoering daarvan.⁹⁵ Een fragment van een kelkglas dat de moeite waard is om te noemen, heeft een motief dat veel bij vleugelglazen werd gebruikt, het zogenaamde zeepaardje. Bij *façon de Venise* wordt echter vaak een blauwe glasdraad als vleugelversiering gebruikt wat bij dit fragment niet het geval is.

Bepaalde kelkglasten bleven langere tijd in gebruik. Zo werden bepaalde vormen uit de vroege 17de eeuw ook nog gebruikt tot ver in de 18de eeuw.⁹⁶

Kelkglasten werden zowel in herbergen als door de gegoede burgerij gebruikt.⁹⁷ Regelmatig worden er groepen identieke drinkglazen uit deze periode gevonden in diverse delen van Europa. Veel van deze kelkglasten zijn te beschouwen als massagoed en werden vermoedelijk in lokale ateliers vervaardigd.⁹⁸ Dit kan ook het geval zijn geweest met de grote groep kelkglasten die in de beerkelder zijn gevonden. Het kelkglas (gl-kel-2) is een bekend type. Bij dit kelkglas gaat de stam vloeiend over in een trechtervormige kelk. De versiering bestaat uit een luchtbel in de stam. Van dit type zijn negen exemplaren gevonden.

Het oudste beekerglas uit de beerkelder is een gl-bek-45. Deze beker is vrij laag en heeft op braamnoppes gestaan. Deze braamnoppes waren blauw van kleur, en het bovenste gedeelte is omwonden met glasdraad van dezelfde kleur als de braamnoppootjes. Er zijn in totaal vier gl-bek-6 typen gevonden, waarvan twee van het type a en twee van het type b. De twee bekers (gl-bek-6b) zijn beide geometrisch gegraveerd langs de rand en hebben rondom verticale facetten. Bij het type gl-bek-6a, is er één met een gravering gevonden. Het gaat bij de gl-bek-6 om een dikwandige conische beker, met eventueel facetten of reliëf. Ook heeft dit type beker een verdikte bodem met een pontilmerk. Mogelijk zijn de beekerglasten van zogenaamd Boheems glas gemaakt. Na ongeveer 1675 had het Boheems kristal een groot afzetgebied in Europa,⁹⁹ en bleef tot ver in de 19de eeuw populair. Dit Boheems kristal staat ook bekend als kalium/krijtglas. Veel van deze beekerglasten hebben in radgravure uitgevoerde versieringen of verticale facetten en zijn dikwandige conische bekers met een dikke bodem.¹⁰⁰ Het is niet zeker dat de gevonden glastypen afkomstig zijn uit Bohemen, omdat Boheemse producten mogelijk ook geïmiteerd zijn op andere plaatsen in Europa. Wanneer men naar 18de-eeuwse glaswerk uit Nederland kijkt, blijkt dat de vormvariatie en uitvoeringstechniek toeneemt. Deze glasbekers wijken af van de typisch Boheemse producten. Er zijn uit deze periode namelijk ook veel modellen bekend die getailleerd zijn en cilindrisch. Een Nederlandse herkomst is bij deze glazen aanmerkelijk omdat de samenstelling van deze glazen afwijkt van de conische Boheemse bekers.¹⁰¹

Ook zijn er borrelglasjes gevonden van het type gl-bek-87, gl-bek-95 en gl-bek-96, waarbij het bij gl-bek-96 om een nieuw type gaat. Het type gl-bek-87 is een trompetvormige beker met een verticaal ribbenpatroon. Wat opvalt aan deze borrelglasjes is dat ze allemaal een vrij massieve voet hebben waarvan sommige geribbeld zijn. Het type gl-bek-95 kun je opdelen in een variant a en b. Het verschil zit in de overgang van de voet naar de kelk. Bij de één gaat die overgang geleidelijk terwijl er bij de ander een kneepje in zit. Type gl-bek-96 is een nieuw type en wordt omschreven als trompet- of klokvormige beker met dikwandige bodem en een dikke geribde voet met een pontilmerk. Uit de beerkelder komt ook een groep flessen van het type gl-fle-25. In totaal zijn er dertig gevonden. Het zijn bolvormige wijnflessen. Deze vorm is vóór het midden van de 18de eeuw ontstaan en is later doorontwikkeld tot de cilindrische wijnfles die steeds hoger en smaller werd tot het de vorm bereikte die nu nog gebruikt wordt.¹⁰² Een ander type fles is de gl-fle-4. Dit is een kleiner model fles. Verder is er een fragment van zowel een dekseltje en een lamp gevonden. Om welk type lamp en deksel het gaat viel niet meer te bepalen. Hiervoor waren de fragmenten te klein. De oudste glasfragmenten in de beerkelder zijn toe te schrijven aan roemers en het type gl-bek 45. De kelkglazen en de andere glasbekers zijn duidelijk 18de-eeuws. Dit kan betekenen dat de beerkelder een keer is geleegd, waarbij oudere restanten in de beerkelder zijn blijven zitten en er vervolgens nieuw afval in is gegooid.

Kleipijpen

Er zijn minimaal 235 tabakspijpen.¹⁰³ De determinatie van de tabakspijpen is gedaan door Jan van Oostveen. Minimaal aantal exemplaren is gebaseerd op het aantal hielen dat is aangetroffen. Het betreffen 234 gekaste tabakspijpen en één Duitse porseleinen tabakspijp (cat. nr. 41).

Binnen de groep van gekaste tabakspijpen bevinden zich zes tabakspijpen die qua datering duidelijk afwijken ten opzichte van de andere tabakspijpen. Het gaat om een vijftal 17de-eeuwse Zwolse tabakspijpen met het merk de gekroonde AH (cat. nr. 21) en een trechtervormige tabakspijp (cat. nr. 40) uit het eerste kwart van de 18de eeuw. De gekroonde AH is afkomstig van de Zwolse pijpenbakker Abraham Haddis. Haddis was de jongste zoon van acht kinderen van Jan Haddis en Geesje Derks en werd in 1634 geboren. Jan Haddis heette oorspronkelijk John Hodges en was een Engelse soldaat die als huursoldaat deel uitmaakte van een regiment dat hier ten tijde van het Twaalfjarig bestand gelegerd was. Hij trouwde in 1619 met Geesje. Een eerste vermelding van hem als pijpenbakker dateert uit 1628, waarmee Zwolle tot een van die steden behoort waar zeer vroeg vermeldingen van pijpenbakkers voorkomen. Hij overleed in 1636. Zijn vrouw Geesje overleefde hem en zette samen met haar zoon Abraham het bedrijf voort. Ze is niet lang na 1662 overleden.¹⁰⁴ Abraham Haddis zal pas na 1650 met AH zijn gaan merken. Hij overleed in 1694, maar het is lang niet zeker of hij toen nog het beroep van pijpenbakker uitoefende. Hij deed dat wel nog in 1675 en waarschijnlijk zelfs nog tot zijn derde huwelijk in 1681.

De eerder genoemde trechtervormige tabakspijp heeft op de steel raderingen, afgezoomd met parelranden. Op typologische

gronden moet deze pijp in het eerste kwart van de 18de eeuw gedateerd worden.

Bij de analyse van de kwaliteit van de aangetroffen tabakspijpen zijn de zes afwijkende tabakspijpen en de porseleinen tabakspijp niet meegenomen. De Duitse porseleinen pijp (cat. nr. 41) dateert in ieder geval ná 1835. Naast een paard met hooiwagen is er een stoomtrein op de pijp afgebeeld. De eerste stoomtrein reed in Duitsland pas in 1835. Boven de stoomtrein staat een tekst: *Alles geht per Eisenbahn! Weil alle ... eix von Ort zu Ort getragen.* Onder het paard met wagen staat de tekst: *Was der Fuhrmann ringt voran / Weisen und mit* Maar of de stoomtrein die afgebeeld is op deze pijp de vroegste is, weten we niet. De pijp kan dus ook enige tijd later gemaakt zijn. Het is interessant te vermelden dat uit de beerkelder van het armen- en wezenhuis aan de Ridderstraat in Hasselt ook een serie pijpen tevoorschijn kwam die aan de regenten toegewezen kon worden. En hier kwamen twee kleipijpen uit die op soortgelijke gebeurtenissen wezen: de eerste paardentram in Nederland uit 1864 en de aanleg van de Nieuwe Waterweg en het Noordzeekanaal enkele jaren later.¹⁰⁵ Voor de resterende 228 tabakspijpen geldt de volgende verdeling:¹⁰⁶

Kwaliteit van de pijpen	
Grof:	0 exemplaren
Fijn:	213 exemplaren. (93,4%)
Porselein:	12 exemplaren (5,3 %)
Indet:	3 exemplaren maar tenminste fijn of porseleinen kwaliteit (1,3%)

Opvallend aan deze 228 tabakspijpen is dat het allemaal tabakspijpen met een steellengte van tenminste 45 cm zijn geweest. Producten met een korte steel zoals die o.a. door arbeiders werden gebruikt, bevinden zich niet onder deze 228 exemplaren. Van de 228 tabakspijpen geldt dat met uitzondering van één exemplaar, alle pijpen in Gouda zijn vervaardigd. Het zijn allemaal vormen die tussen 1750 en 1800 zijn gemaakt.¹⁰⁷ De gebruikers van deze beerkelder hadden de voorkeur voor deze duurdere Goudse pijpen met lange steel boven de goedkopere lokale producten of die uit het Duitse Westerwald. De meeste pijpen hebben aan beide zijden een bijmerk dat bestaat uit het wapen van Gouda met een S. Er zijn daarnaast pijpen met aan beide zijden alleen maar het wapen van Gouda, soms aan de ene zijde het wapen van Gouda en aan de andere zijde een cirkel. Een handvol pijpen heeft geen bijmerk. Kijken we naar die halve eeuw, dan zien we dat tenminste 59 exemplaren met het merk de gekroonde 53 binnen een cirkel met parelrand voorkomen. Dit merk werd tussen 1774 en 1819 gevoerd door Jacob van der Want en in de periode daarvoor door zijn vader Pieter tussen 1749 en 1774. Maar bij een openbare verkoop in 1827 van de weduwe van Jacob van der Want die het merk nog acht jaren voerde, wordt Willem Begeer eigenaar van dit merk voor de som van 280 gulden.¹⁰⁸ Het is dus moeilijk om een datering van een bepaald merk te geven, temeer daar de gekroonde 53 voorkomt tussen 1723 en 1854. In eerste instantie heb je de neiging om de gekroonde 53 toe te schrijven aan Jacob van der Want, maar dat is tendentieus. We zullen meer naar de vorm moeten dateren en dan geldt een datering tussen 1750 en 1800. De gekroonde 90 komt vanaf 1768 voor in de familie van der Want

en is tot 1925 binnen die familie gevoerd.¹⁰⁹ Het merk GVS binnen cirkel met parelrand is oorspronkelijk afkomstig van Gijsbert van Stralen, maar werd van 1783 tot 1802 door leden van de familie van der Want gevoerd.¹¹⁰ De speelman binnen een cirkel met parelrand kwam in 1763 in bezit van de van der Wanten en werd door leden van deze familie eveneens tot 1925 gevoerd.¹¹¹

Dit zou kunnen betekenen dat de gebruikers van de pijpen 'op merk gerookt' hebben. Daarmee wordt bedoeld dat ze bewust deze pijpen van deze familie gekocht hebben. Dit is echter iets dat niet voor de hand ligt. Veel eerder zal de winkel in Zwolle, waar deze pijpen gekocht zijn, deze ingekocht hebben via eigen kanalen bij bepaalde producenten. Daarbij is het niet zo dat de pijpen met merk 53 beter waren dan die met merk 54. Hij had gewoon zijn inkoopkanalen.

De gebruikers kunnen wel bij de Zwolse winkel, die de pijpen per gros inkocht, enkele tientallen of een halve gros gekocht hebben en deze bewaard hebben in de armenkamer voor gebruik. Het feit dat er veel mondstukken zijn gevonden (185 mondstukken op een totaal van 235 pijpen¹¹²) wijst er op dat ze niet rookten uit een kleiner geworden pijp, maar deze gelijk weggooiden. Deze

gewoonte wijst op welstand van de gebruikers, evenals het feit dat ze uitsluitend producten met een lange steel gebruikten. En tot slot is er nog een tabakspijp waar in potlood de naam van de gebruiker staat geschreven (cat. nr. 28). Blijkbaar gebruikte de roker deze pijp in een gelegenheid waar meerdere rokers aanwezig waren waardoor hij zijn eigendom kon herkennen.

De datering van de pijpen

De Zwolse tabakspijpen met het merk de gekroonde AH (cat. nr. 21) kunnen in de tweede helft van de 17de eeuw gedateerd worden. Daarnaast kan de trechtervormige tabakspijp van cat. nr. 40 in het eerste kwart van de 18de eeuw gedateerd worden. De Duitse porseleinen pijp (cat. nr. 41) kan gedateerd worden nadat de eerste trein in Duitsland was geïntroduceerd. Dit is na 1835. Het gros van de tabakspijpen kan echter op typologische gronden gedateerd worden in de tweede helft van de 18de eeuw. Deze datering wordt nog onderbouwd door enkele aangetroffen merken die niet meer in de 19de eeuw in Gouda zijn gezet zoals het merk de gekroonde 20 (einddatum 1777¹¹³) en het merk de weegschaal (einddatum 1798¹¹⁴). Bovendien is het aantal stelen

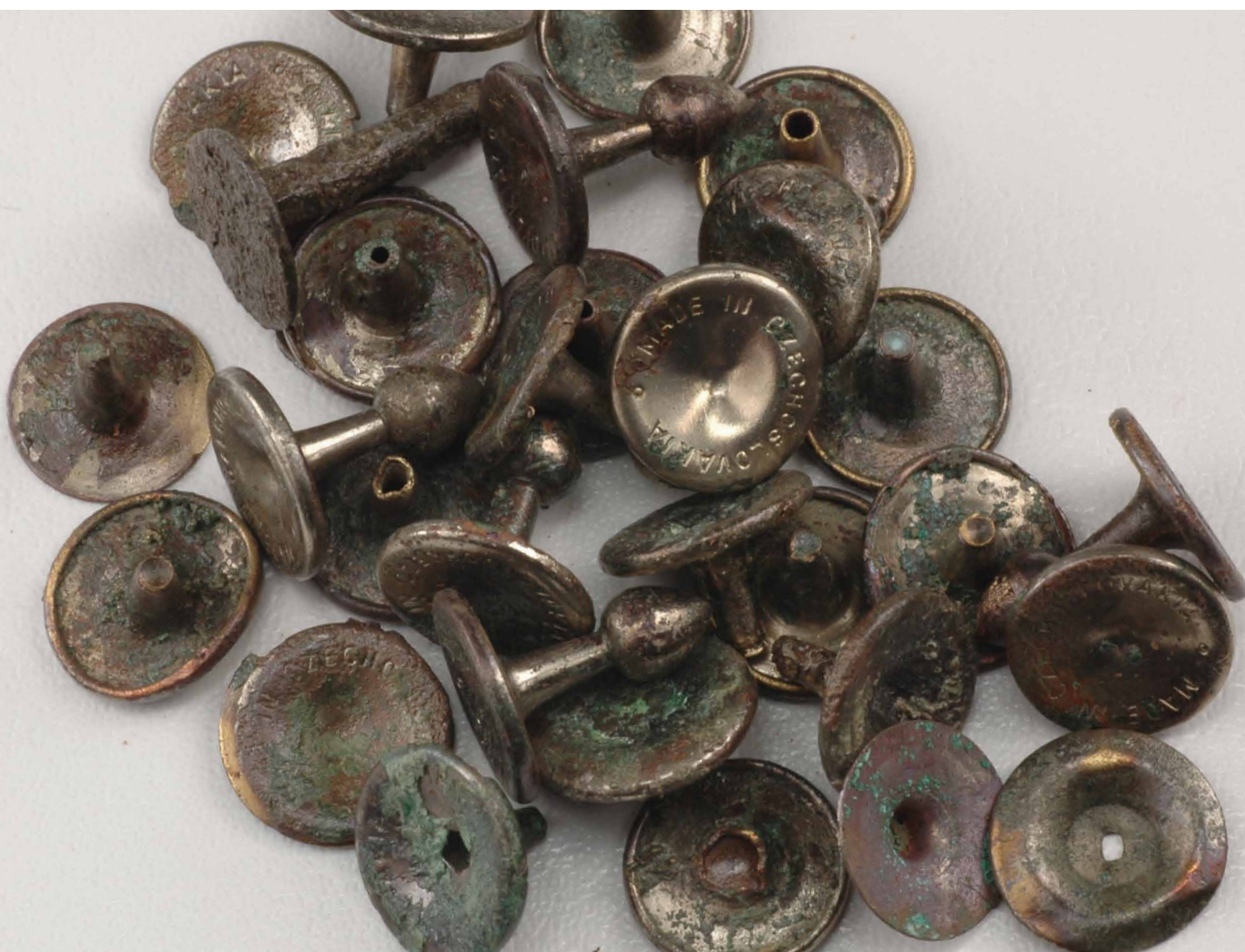

met een naam in de minderheid ten opzichte van de steelversiering in de vorm van een radering afgezoomd met een parelrand. Naamsvermeldingen begonnen in het laatste kwart van de 18de eeuw af te nemen. Verder ontbreken steelverruwingen direct achter de kop. Dat is een eigenschap die vanaf circa 1800 door de Goudse pijpenmakers werd toegepast.

Drukknoppen

De drukknoop is in 1920 uitgevonden en in eerste instantie erg populair bij het theater. Het was immers zeer eenvoudig om van kleding te wisselen. Ook was het mogelijk om bijvoorbeeld het hemd aan en uit te trekken zonder de manchetknoop uit het manchet te halen. Een drukknoop bestaat altijd uit twee bij elkaar behorende delen die aan elkaar klikken volgens het *male-female* principe. Het bovendeel en het onderdeel kunnen ieder op zich ook weer uit twee delen bestaan, waartussen een laagje stof geklemd wordt (snelfixen). De zichtbare kant van het bovendeel kan eruitzien als een sierknoop. De aangetroffen verzameling drukknoppen kan vermoedelijk in verband worden gebracht met de

confectiefabriek N.V. Mulder die kort na de Tweede Wereldoorlog tot 1950 in de boterhal onderdak hebben gehad. Op de drukknoop is de tekst MADE IN CZECHOSLOWAKIA te lezen. In het voormalige Tsjecho-Slowakije werden bij de firma Waldes Koh-i-noor allerlei sluitingen voor kleding vervaardigd. Deze fabriek opgericht door Jindřich Waldes had zijn hoofdvestiging in Praag en allerlei kleinere vestigingen in Warschau, Dresden, Wenen, Parijs, Barcelona en New York.

Drukknoop gemaakt door de firma Waldes Koh-i-noor uit de periode 1945-1950.

Noten & Literatuur

1. Het gaat hier om een voorloper van de huidige Gelderse IJssel.
2. Boring 21G-39; archief Rijks Geologische Dienst Haarlem.
3. Hiertoe worden ook de bewoningskernen direct buiten de stad gerekend.
4. M. Schoengen 1941. *Monasticon Batavum II. De Augustijnsche Orden.*
5. Van Hattum 1773, 158-183.
6. Ter Kuile 1974, 109.
7. Meliesie-Appelhof z.j., 22.
8. Het baksteenformaat van het hoofdkoor bedraagt 25x12x5.5, het zijkoor 28/27x13x6 en het schip 28/27x13x6 cm.
9. Ter Kuile 1966, 44, nr. 543.
10. Ter Kuile 1966, 47-48, nr. 551 en 552.
11. Ter Kuile 1966, 48, nr. 553.
12. Aangekocht van Gerlacus de Herkelo.
13. De goederen in Middelwijk had hij gekocht van zijn broer Hermannus de Vollenho, ene Wichmannus (zoon van Ysgherus) en Arnoldus Ram.
14. Ter Kuile 1966, 50, nr. 558.
15. Ter Kuile 1966, 63-63, nr. 586.
16. De Vries 1983, 3; bij enkele afgehakte stenen werd de stand ten opzichte van het muurvlak gemeten: 38 en 75 graden. Als het vak van het tweede venster met

- een breedte van ca. 3.1 meter als een zijde van een veelhoek beschouwd moeten worden zal het een 5/8 koorsluiting betreffen.
17. Door De Vries werd duidelijk een koude naad waargenomen, waardoor de steunbeer niet verder kan uitsteken dan 20 cm, De Vries 1983, 3.
 18. Ter Kuile 1974, 107.
 19. Ter Kuile 1974, 108.
 20. Mededeling restaurateur Jelle Otter.
 21. Zie aantekeningen van G. Berends van 7/6/1978 en Kurvers 1988, toestand schilderijen na restauratie beginjaren '80, Kurvers 1999; Interne nota Zwolle, Bethlehemsekerk: schil/deringen.
 22. Deze paragraaf is overgenomen uit de scriptie van D.J. de Vries waarin een uitgebreide beschrijving wordt gegeven van de Passievoorstellingen.
 23. Het boek wordt gezien als een algemeen attribuut voor apostelen en evangelisten.
 24. In de middeleeuwen worden heilige vrouwen met een sluier of hoofddoek afgebeeld. De hoofddoek van Maria verwijst in dit geval naar haar maagdelijkheid.
 25. De Vries 1994, 167 en noot 910.
 26. Elberts 1901, 241-242.
 27. Ten Hove 2005, 79.
 28. Ter Kuile IV 1967, 112, nr. 1011.
 29. Ter Kuile IV 1967, 118, nr. 1027.
 30. Ter Kuile verwijst hierbij naar Lindeborn; Ter Kuile 1974, 105.
 31. Van Heussen en Van Rijn 1726, 602-603.
 32. Janse 1979, 23-24.
 33. Van Rijn 1922, 134.
 34. De Vries 1994, 51.
 35. De Vries 1994, 146.
 36. De Vries 1994, 320.
 37. De Vries 1979, 35.
 38. Verlaan 1984, 3.
 39. Verlaan 1984, 3.
 40. Verlaan 1984, 4.
 41. De Vries 1994, 320.
 42. Verdam 1994, 489.
 43. weekendbijlage Zwolse Courant zaterdag 26 maart 1983, 17.
 44. Berkenvelder I, 210-211, reg. 295.
 45. Berkenvelder II, 344-345, reg. 1075 en 1076.
 46. Berkenvelder III, 328, reg. 1833.
 47. Berkenvelder III, 157, reg. 1544.
 48. Berkenvelder III, 91, reg. 1426.
 49. Berkenvelder I, 296, reg. 428.
 50. Berkenvelder III, 91, reg. 1462.
 51. Berkenvelder IV, 313, reg. 2579.
 52. Berkenvelder V, 235, reg. 3220.
 53. Berkenvelder III, 116, reg. 1471.
 54. Berkenvelder I, 191, reg. 262.
 55. Berkenvelder I, 191, reg. 262.
 56. Berkenvelder II, 402, reg. 1178.
 57. Berkenvelder I, 202, reg. 282.
 58. Mensema 2007, 732, nr. 12455.
 59. Berkenvelder, 196, nr. 3156.
 60. Berkenvelder, 263, nr. 3269.
 61. Berkenvelder, 277, nr. 3291.
 62. Berkenvelder, 263, nr. 3269.
 63. Berkenvelder, 265, nr. 3271.
 64. Berkenvelder, 357, nr. 3419.
 65. Mensema 2007, 733, nr. 12460.
 66. Berkenvelder I 1980, 340.
 67. Mensema 2007, 733, nr. 12462.
 68. Wijngaarden 2000, 67.
 69. Geesink 1946, 56.
 70. Wijngaarden 2000, 70.
 71. HCO, 741 Stadsarmenkamer, archief, wijn.
 72. Mensema 2007, 732, nr. 12457.
 73. Mensema 2007, 732, nr. 12454.
 74. Elberts 1910, 240.
 75. Mensema 2007, bijlage L, 1066, akte 2859.
 76. Tolboom 1998, 18.
 77. De dikte van de scherf is gemeten ter hoogte van het mid/den van de spiegel.
 78. Clevis 2005, 35, catnr. 57.
 79. http://www.geschiedenis.nl/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=292
 80. Towner 1978, 201 Plate V fig 8.
 81. Beerput 16.
 82. Miller en Hunter 2001, 135.
 83. The Diana Cargo 1995, o.a. pp 70-71.
 84. Pluis 1998, 210, A 01.03.39.
 85. Towner 1978, 119-120.
 86. Henkes 1994, 263.
 87. Kottman 1993, 69.
 88. Kottman 1999, 267.
 89. Lensink H. & J. 2008, 32.
 90. Duysters 2002, 38.
 91. Henkes 1994, 189.
 92. Henkes 1994, 190.
 93. Duysters 2002, 37.
 94. Kottman 1999, 267.
 95. Henkes 1994, 263.
 96. Henkes 1994, 263.
 97. Laan 2002, 158.
 98. Kottman 1999, 270.
 99. Kottman, 1999, 261.
 100. Kottman, 1999, 272.
 101. Kottman, 1999, 272.
 102. Kottman, 1999, 272.
 103. Minimaal aantal exemplaren gebaseerd op het aantal hielen dat is aangetroffen.
 104. De gegevens over Jan en Abraham Haddis zijn afkomstig van een onderzoek van Jan ten Hove en moeten nog gepubliceerd worden.
 105. Clevis en Van Oostveen 2010, 75-76.
 106. Grof is de goedkoopste en porselein was de best verkrijgbare kwaliteit.
 107. Duco 1987, 44 (type 90).
 108. Duco 2003, 59.
 109. Duco 2003, 197, nr 1032.
 110. Duco 2003, 181, nr 842.
 111. Duco 2003, 134 nr 145.

112. Er is niet geprobeerd om complete exemplaren te reconstrueren maar verwacht wordt dat wanneer dit vondstcomplex wordt 'uitgepuzzeld' diverse complete exemplaren gereconstrueerd kunnen worden.
113. Duco 2003, 180 nr 958.
114. Duco 2003, 140 nr 216.

Hattum, B.J. van 1767-1775. *Geschiedenissen der stad Zwolle*. 5 delen.

Heussen, H.F. van en H. van Rijn 1726. *Kerkelijke historie en outheden der zeven vereenigde provincieën VI*.
Kroniek van Gerardus Coccius. Uitgegeven in 1860 door
Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en
Geschiedenis.

Kuile, E.H. ter 1974. *De Nederlandse Monumenten van
Geschiedenis en Kunst. Noord- en Oost-Salland*.

Kuile, G.J. ter 1963-1969. *Oorkondenboek van Overijssel I-VI*.

Kurvers, H.J.J. 1988. Zwolle Bethlehemsekerk, briefrapport MTA
88-58 betreft: toestand schilderingen na restauratie beginjaren
'80.

Meliesie-Appelhof, A. z.j. De Bethlehemkerk in Zwolle, Ach Lieve
Tijd special.

Rijn, H. van 1922. Oudheden en Gestichten van het bisdom van
Deventer II, In: *Verslagen en Mededeelingen Overijsselsch Regt
en Geschiedenis*.

Tolboom, H.J. 1998. Venstertraceringen in Nederland. *RV bijdrage
18*.

Oostveen, J. van. 2011. Zwolle, Nieuwe Markt. *Tabakspijpen uit de
beerkelder van de Armenkamer bij het Refter*.

Verdam, J. 1994. *MiddelNederlandsch handwoordenboek*, opnieuw
bewerkt door C.H. Ebbinge Wubben.

Verlaan, Th.G. 1984. *Enige bespiegelingen bij het gereedkomen
van de restauratie van 'het refter' in 1984*.

Vries, D.J. de 1979. *De konstruktieve ontwikkeling van het stads-
woonhuis te Zwolle 1300-1700, vergeleken met voorbeelden uit de
IJsselstreek en de stad Utrecht. Een methode tot systematisering
en datering*. 3 Vol.

Vries, D.J. de 1994. *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke
architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*.

Catalogus

1. Vondstnummer
2. Code van het type
3. Objectdatering
4. Maten in centimeters: diameter max/hoogte/diameter bodem
- 5a. Baksel
- 5b. Oppervlaktebehandeling
- 5c. Beschrijving van de decoratie
- 6a. Bodem
- 6b. Oor/steel
- 6c. Diversen
7. Functie/naam
8. Productiecentrum
9. Literatuur

1

1. Zwo13Nie10 3-22-123
2. r-kmf-2
3. 1775-1818
4. 23.0/12.5/21.0
- 5a. rood
- 5b. uitw: loodglazuur
- 5c.
- 6a. driepoot
- 6b. twee nokoren, horizontaal, doorboord
- 6c. drie horizontale- en drie verticale nokken op- en aan rand
7. komfoor
8. Friesland
- 9.

2

1. Zwo13Nie10 3-22-118
2. r-tes-2
3. 1775-1818
4. 14,5/8,5/-
- 5a. rood
- 5b. in- en uitw: loodglazuur
- 5c.
- 6a. driepoot
- 6b. verticaal, geknepen lintoor
- 6c. inw: asaanslag
7. test
8. Friesland
- 9.

1:2

3

1. Zwo13Nie10 3-22-68
2. w-zal-2
3. 1775-1818
4. 4.5/3.0/2.2
- 5a. wit
- 5b. inw: loodglazuur
- 5c
- 6a. standvlak
- 6b
- 6c
7. zalfpot
- 8
- 9

4

1. Zwo13Nie10 3-22-70
2. m-bor-5
3. 1775-1818
4. 32.0/5.0/11.0
- 5a. majolica
- 5b. inw: tinglazuur, kobaltblauw, uitw: loodglazuur
- 5c. spiegel: florale versiering, vlag: chevron
- 6a. doorboorde standring
- 6b
- 6c. zwart verkleurd
7. bord
- 8
- 9

5

1. Zwo13Nie10 3-22-72
2. f-bor-5
3. 1775-1818
4. 23.5/2.7/11.7
- 5a. faïence
- 5b. in- en uitw: tinglazuur, inw: kobaltblauw
- 5c. spiegel: bloemen in hartvormige vaas, vlag: ornamentale versiering
- 6a. standvlak
- 6b
- 6c. bruin verkleurd
7. bord
- 8
- 9

6

1. Zwo13Nie10 3-22-71
2. f-bor-7
3. 1775-1818
4. 34.0/4.5/20.5
- 5a. faïence
- 5b. in- en uitw: tinglazuur, inw: kobalt-blauw
- 5c. spiegel: Chinese symbolen, te gering voor beschrijving, vlag: Wan-Li indeling
- 6a. doorboorde standring
- 6b.
- 6c.
7. bord
- 8.
- 9.

7

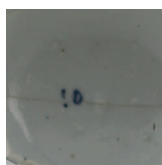
1. Zwo13Nie10 3-22-82
2. p-bor-6
3. 1775-1818
4. 12.0/2.8/7.0
- 5a. porselein
- 5b. in- en uitw: veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
- 5c. spiegel: te gering voor beschrijving, vlag: een geometrisch-, met daaronder een haaiantanden filet; uitw: vlag: bloemenrank, bodem: bloem binnen dubbele cirkel
- 6a. standring
- 6b.
- 6c. beeldmerk: niet compleet
7. (kop en) schotel
8. China
- 9.

8

1. Zwo13Nie10 3-22-86
2. p-bor-6
3. 1775-1818
4. 12.0/2.8/7.2
- 5a. porselein
- 5b. in- en uitw: veldspaatglazuur, inw: onderglazuur blauw, kapucijnerbruin
- 5c. spiegel: bloemen (niet compleet), vlag: servetwerk, bruine rand
- 6a. standring
- 6b.
- 6c.
7. (kop en) schotel
8. China
- 9.

1:2

1:2

1:2

9

1. Zwo13Nie10 3-22-80
2. p-kop-1
3. 1775-1818
4. 7.7/4.6/3.7
- 5a. porselein
- 5b. in- en uitw: veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
- 5c. inw: onder rand een bies, op bodem een bloem binnen een cirkel, uitw: twee panelen met berglandschap en boom, daartussen aan beide zijden een bloem
- 6a. standring
- 6b.
- 6c.
7. kop (en schotel)
8. China

10

1. Zwo13Nie10 3-22-96
2. p-kop-1
3. 1775-1818
4. 8.0/4.7/3.8
- 5a. porselein
- 5b. in- en uitw: veldspaatglazuur, onderglazuur blauw, kapucijnerbruin
- 5c. inw: onder rand servetwerk, op bodem een 0 en een I of uitroepteken
- uitw: eend, bonsai-boom en lotus, vierde afbeelding ontbreekt, bruine rand
- 6a. standring
- 6b.
- 6c.
7. kop (en schotel)
8. China
- 9.

11

1. Zwo13Nie10 3-22-79
2. p-kop-4
3. 1775-1818
4. 7.2/4.4/3.7
- 5a. porselein
- 5b. in- en uitw: veldspaatglazuur, onderglazuur blauw
- 5c. inw: onder rand servetwerk, op bodem bloem uitw: een groot en twee kleine bloementuiltjes
- 6a. standring
- 6b.
- 6c.
7. kop (en schotel)
8. China
- 9.

1:2

1:2

1:2

12

1. Zwo13Nie10 3-22-95
2. p-kop-4
3. 1775-1818
4. 7.5/4.1/3.7
- 5a. porselein
- 5b. in- en uitw: veldspaatglazuur, onderglazuur blauw, kapucijnerbruin
- 5c. inw: onder rand een bies, op bodem een bloem uitw: tuin met planten en tafel met bloempot en -vazen, op andere zijde een vlinder, bruine rand
- 6a. standring
- 6b.
- 6c.
7. kop (en schotel)
8. China
- 9.

13

1. Zwo13Nie10 3-22-90
2. iw-kom-2
3. 1775-1818
4. 11.0/7.5/5.8
- 5a. industrieel wit
- 5b.
- 5c.
- 6a. standring
- 6b. twee horizontale vormoren (om elkaar gedraaide banden)
- 6c.
7. kom
8. Engeland, Leeds?
- 9.

14

1. Zwo13Nie10 3-22-93
2. iz-kom-3
3. 1775-1818
4. 18.0/8.3/8.0
- 5a. in- en uitw: loodglazuur
- 5b.
- 5c.
- 6a. standring
- 6b.
- 6c.
7. kom
- 8.
- 9.

15

1. Zwo13Nie10-3-22-2
2. gl-bek-6a
3. 1775-1818
4. 7.4 / 9 / 5.1
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c. gegraveerd
- 6a. standvlak, pontilmerk weggeslepen
- 6b.
- 6c. vormgeblazen
7. beker glas

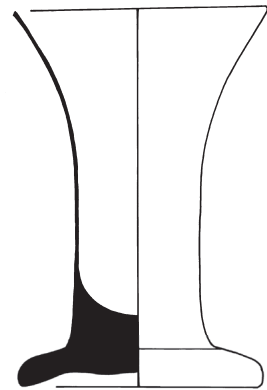
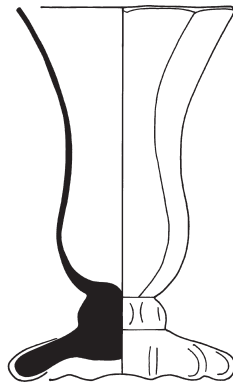
16

1. Zwo13Nie10-3-22-4
2. gl-bek-6b
3. 1775-1818
4. 8.5 / 10.6 / 4.6
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c. gegraveerd langs rand (geometrisch), verticale ribben, 10-zijdig
- 6a. standvlak, pontilmerk weggeslepen
- 6b.
- 6c. vormgeblazen reliëf
7. beker glas

17

1. Zwo13Nie10-3-22-57
2. gl-bek-23
3. 1775-1818
4. 6.6 / 9.6 / 6.0
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c.
- 6a. dikwandige geribde voet, pontilmerk
- 6b.
- 6c. vormgeblazen
7. beker glas

18

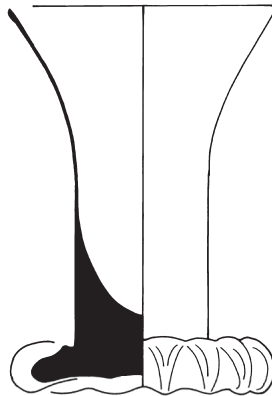
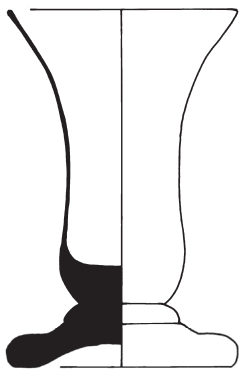
1. Zwo13Nie10-3-22-10
2. gl-bek-45
3. 1625-1700
4. 8.0 / 7.0 / 7.5
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c. omwikkeld met blauwe draden op het bovendeel
- 6a. opgestoken bodem met pontilmerk; blauwe braamnoppootjes
- 6b.
- 6c.
7. bekerglas

19

1. Zwo13Nie10-3-22-55
2. gl-bek-87
3. 1775-1818
4. 5.8 / 9.8 / 6.0
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c.
- 6a. dikwandige geribde voet
- 6b.
- 6c. trompetvormig met verticaal ribbelpa troon en onderbroken stam
7. bekerglas

20

1. Zwo13Nie10-3-22-41
2. gl-bek-95a
3. 1775-1818
4. 6.8 / 10.0 / 6.2
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c.
- 6a. dikwandige bodem met weggeslepen pontilmerk
- 6b.
- 6c. trompetvormig
7. bekerglas

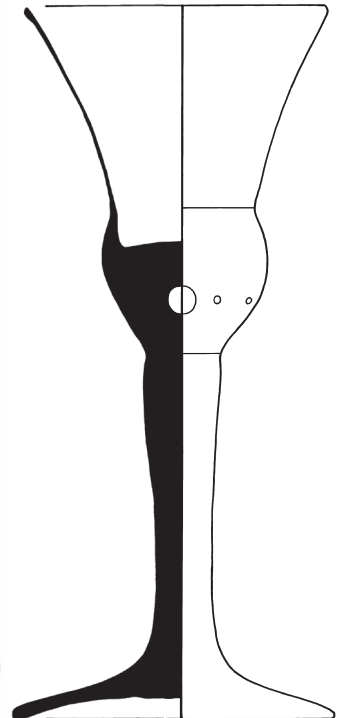
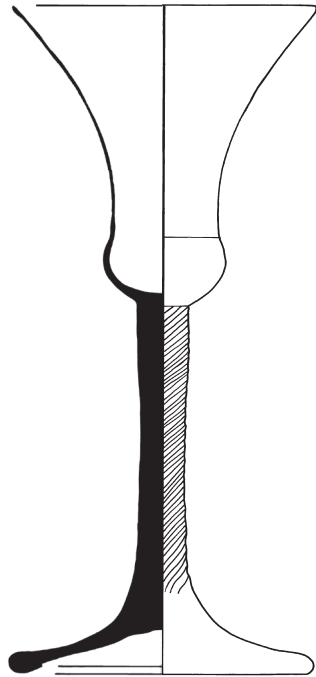

21

1. Zwo13Nie10-3-22-58
2. gl-bek-95b
3. 1775-1818
4. 6.2 / 9.3 / 5.8
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c.
- 6a. dikwandige bodem met weggeslepen pontilmerk
- 6b.
- 6c. trompetvormig met onderbroken stam
7. beker glas

22

1. Zwo13Nie10-3-22-60
2. gl-bek-96
3. 1775-1818
4. 7.2 / 10.1 / 6.7
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c.
- 6a. dikwandige geribde voet, pontilmerk
- 6b.
- 6c. trompetvormig
7. beker glas

23

1. Zwo13Nie10-3-22-38
2. gl-kel-1
3. 1775-1818
4. 7.4 / 17.5 / 7.9
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c. getordeerde stam
- 6a. schijfvormige voet met omgeslagen
voetrand, pontilmerk
- 6b.
- 6c. klokvormig
- 7.

24

1. Zwo13Nie10-3-22-31
2. gl-kel-1
3. 1775-1818
4. 8.5 / 18.7 / 8.3
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c. dikwandige kelkbodem met luchtbel,
cirkel van luchtbelletjes in kelkbodem
- 6a. schijfvormige voet, pontilmerk
- 6b.
- 6c. klokvormig
7. kelkglas

25

1. Zwo13Nie10-3-22-35
2. gl-kel-1
3. 1775-1818
4. 8.0 / 18.0 / 8.0
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c. getordeerde stam
- 6a. schijfvormige voet, pontilmerk
- 6b.
- 6c. klokvormig
7. kelkglas

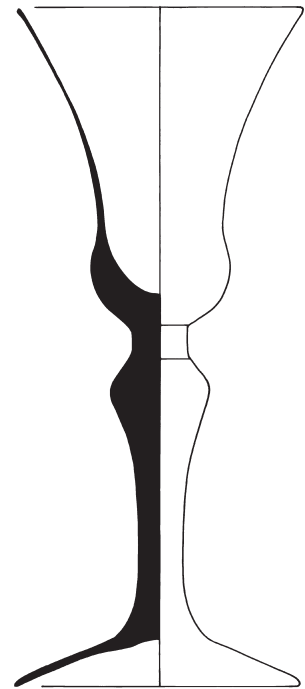
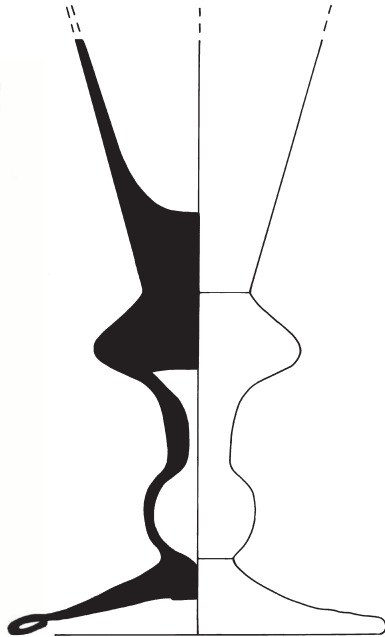
26

1. Zwo13Nie10-3-22-30
2. gl-kel-2
3. 1775-1818
4. 7.0 / - / 8.6
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c.
- 6a. schijfvormige voet, pontilmerk
- 6b.
- 6c. luchtbel in de stam
7. kelkglas

27

1. Zwo13Nie10-3-22-23
2. gl-kel-7
3. 1775-1818
- 4.
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c. gegraveerd
- 6a. voet, pontilmerk
- 6b.
- 6c. ballusterstam, luchtbel in bodemkelk,
7. kelkglas

28

1. Zwo13Nie10-3-22-22
2. gl-kel-8
3. 175-1818
4. - / - / 10.0
- 5a. loodglas
- 5b. kleurloos
- 5c.
- 6a. voet met omgeslagen rand. pontilmerk
- 6b.
- 6c. trechtervormig met dikke bodem, paddestoelvormige stam
7. kelkglas
- 8.
- 9.

29

1. Zwo13Nie10-3-22-21
2. gl-kel-20
3. 1775-1818
4. 7.5 / 18.0 / 8.0
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c. witte spiraaldraad in stam
- 6a. voet met pontilmerk
- 6b. -
- 6c. wit uitgeslagen, klokvormig, baluster stam ingesnoerd
7. kelkglas

30

1. Zwo13Nie10-3-22-27
2. gl-kel-21
3. 1775-1818
4. 6.5 / 11.6 / 7.3
- 5a. glas
- 5b. kleurloos
- 5c. dubbele kolom opaakwitte spiraalvormige draden in stam
- 6a. schijfvormige voet met weggeslepen pontilmerk
- 6b.
- 6c. trechtervormig met dikwandige bodem
7. kelkglas
- 8.
- 9.

31

1. Zwo13Nie10-3-22-17
2. gl-roe-2
3. 1625-1700
4. - / - / 5.0
- 5a. glas
- 5b. groen
- 5c.
- 6a. gewonden glasdraad voet, pontilmerk
- 6b. -
- 6c. 2 verspringende rijen van vier braamnoppen
7. roemer